

“Her er Qvindfolkene meget drivtige”

Topografenes syn på markedsrettet arbeid og
forbruk i Norge og Sverige 1750-1800

Maria Halle

Vår 2009

Institutt for arkeologi, konservering og historie
Universitet i Oslo

Forord

Masterstudiet har vært fullt av opplevelser jeg vil tenke tilbake på med glede. Veileder Hilde Sandvik har hjulpet meg trygt gjennom masterskrivningen med alltid en åpen dør, gode tilbakemeldinger, og hun har gitt meg mye inspirasjon. Tusen takk! Initiativtakerne bak masterprosjektet Gender and Economic Development fortjener også en takk. Det bragte meg som utvekslingsstudent til Uppsala. Selv om den geografiske avstanden ikke var stor, ble jeg kjent med mennesker fra ulike deler av verden med forskjellige fagtradisjoner, noe jeg lærte mye av. Takk til Gerd Mordt som lot meg få bruke hennes upubliserte manuskript. Marie, Marthe, Ernst, Rasmus, Anna, Ingvild og kollokviegruppa, takk for mange bra tilbakemeldinger og diskusjoner. Mamma og pappa har stilt opp med mye støtte, både økonomisk og emosjonelt. Sist, men ikke minst, går takken til Nikolai, som ofte har stått klar med middag og en oppmuntrende klem etter lange dager på lesesalen.

Innholdsfortegnelse

1. Innledning	1
<i>Kvinneres markedsrettet arbeid</i>	3
<i>Kvinneres markedsrettede forbruk</i>	4
<i>Utvalg, avgrensninger og metode</i>	5
Opphav og hensikt.....	5
Sted.....	6
Tid.....	8
Komparative studier.....	9
Hva betyr å verdsette?	10
Oppgavens oppbygning.....	10
2. Topografisk litteratur	11
<i>Topografenes hensikt med litteraturen</i>	11
Patriotisme	12
Økonomiske hensikter.....	14
Religion og vitenskapelige skrifter.....	15
<i>Skjemaet fra det Topographiske Selskab</i>	18
Konstutive og regulative sjangerkonvensjoner	19
Beskrivelse over Fogderi Søndmør	20
Reise gjennom en deel af Norge	21
Topographisk Journal	22
Sterke sjangerkonvensjoner?	24
<i>Tankar om fädernslandets känning och beskrivande</i>	25
<i>Oppsummering</i>	28
3. Markedsrettet arbeid	31
<i>Markedsrettet arbeid blant kvinner i jordbruket</i>	31
<i>Kvinneres salgsvareer i den topografiske litteraturen</i>	34
Sunnmøre, Hans Strøm 1762-1766	35
Trøndelag og Møre- og Romsdal, Gerhard Schøning (1773-1775).....	36
Lister og Mandal, Holm 1794-1795	37
Kristians Amt, Søren Christian Sommerfelt (1795).....	38
Rakkestad fogderi, H. Bassøe, 1796	39

Finnmark, Ole Hannibal Sommerfelt: 1799.....	39
Hälsingland, Schissler (1749) Medelpad, Abraham Hülphers (1771).....	39
Viktige næring i topografenes øyne.	40
<i>Naturalhushold eller markedsrettet?</i>	40
Positive til salg av produkter fra husdyrhold	42
Økonomiske ideer.....	44
Syn på salg av husdyrprodukter i Sverige.....	48
Syn på tekstilsalg i Norge	48
Syn på salg av tekstiler i Sverige	51
<i>Oppsummering</i>	52
4. Kvinners arbeid.....	53
<i>Verdsetting av kvinners arbeid.</i>	53
<i>Flittighet</i>	58
<i>Kunnskap</i>	62
<i>Den Kunst at behage</i>	66
<i>Kjønnsarbeidsdeling</i>	68
<i>Kunnskap bare fra embetsstand til bondestand?</i>	71
<i>Oppsummering</i>	74
5. Forbruk	77
<i>Den industriøse revolusjonen</i>	77
<i>Den industriøse revolusjon i Norge og Sverige</i>	78
<i>De flittige og overdådige: sammenheng mellom intensivt arbeid og forbruk</i>	80
Luksusdebatten	81
<i>Forbruksmønsteret</i>	84
<i>Kontrast mellom bønder og topografers holdning til forbruk?</i>	86
<i>Hvem var forbrukerne?</i>	87
<i>Forbruk blant kvinner og menn på 1700-tallet</i>	89
<i>Oppsummering</i>	92
6. Avslutning.....	93
<i>Hvorfor så positive til kvinners markedsrettet arbeid?</i>	96
<i>En industriøs revolusjon? Topografenes vurderinger av forbruk</i>	97
Kilder og litteratur	101
Trykte kilder.....	101
Litteratur.....	102

Vedlegg	i
<i>Vedlegg 1 - Kart</i>	<i>i</i>
<i>Vedlegg 2 – Skjema fra Topografisk Journal</i>	<i>vii</i>
<i>Vedlegg 3 – Oversikt over topografenes beskrivelser av produksjon og salg av tekstil- og husdyrprodukter i sogn eller prestegjeld</i>	<i>ix</i>
<i>Vedlegg 4 – Beskrivelse av forbruk i den topografiske litteraturen hvor salg av tekstiler og husdyrprodukter var nevnt</i>	<i>xi</i>

1. Innledning

Selskabets Hensigt er at samle og udbrede en nøjere Kundskab om Norge. [...] Vi haabe at Landet og Efterslegten vil hente Oplysning og Sandhed deraf, og vinde vi end ikke alt det Gode vi tilbede vort Fædreland, roelig skulle vi dog gaae ud af Skuepladsen med den Overbevisning at vi have gjort hvad vi kunde, og ikke slumset vore Dager bort.¹

Det Topographiske Selskab for Norge 4.august 1791

Sitatene er hentet fra en oppfordring i *Topographisk Journal* til ”Norges oplyste Mænd” om å sende inn avhandlinger eller ”Topographier”, det vil si beskrivelser over enkelte områder.² Det var hovedsaklig embetsmenn som tok oppfordringen alvorlig, og over en periode på 16 år strømmet det inn beskrivelser og andre artikler som fylte opp 34 bind i tidsskriftet. Sammen med andre topografiske avhandlinger fra tiårene før utgjorde dette en betydelig mengde litteratur, og den kan betraktes som en viktig del av den trykte offentlige debatten i Norge.³ Hensikten til selskapet og topografene var å samle inn nøyaktig kunnskap om lokalforhold slik at forbedringene kunne gjøres i ulike distrikter. Beskrivelsene var ikke spesielle for Norge, lignende tekster ble skrevet ellers i Europa, inkludert europeiske kolonier.⁴ Jeg skal undersøke norske og svenske tekster. Disse inneholdt detaljerte opplysninger om de enkelte områders naturressurser, næringer, historie og innbyggere. Blant alle de detaljerte beskrivelsene, fra planter og dyreliv til fabler og antikviteter, inneholdt tekstene beskrivelser av kvinners arbeid og forbruk.

I denne oppgaven ønsker jeg primært å undersøke topografenes holdninger og vurderinger knyttet til kvinners markedsrettet arbeid og forbruk i Norge og Sverige i perioden 1750-

¹ Første sitat er hentet fra punkt en i ”Selskapets Plan og Love”, og andre avsnitt er hentet fra deres avslutningskommentar etter planene og lovene er gjennomgått. Skrevet under av Moltke, Leganger, Keyser, Wilse, Treschow, Bull, Hans Strøm, Möller: ”Indbydelse til et Corrensponderende Topographisk Selskab for Norge”. *Topographisk Journal*, bd 1, Jens Örbek Berg, Christiania, 1792, s. 13, 20

²”Topographier betyder just, hvilket vi her for den ulærde Læsers Skyld maae bemærke, Beskrivelse over enkelte Steder”. ”Fortale”, *Topographisk Journal*, bd 1, 1792, s. 2.

³ For mer om omfanget til topografisk litteratur, se Steinar Suphellen, ”Historisk-topografisk litteratur ca 1750-1800”, *Heimen*, Bind XVIII, Universitetsforlaget Oslo/Bergen/Tromsø 1979-81, s. 198-211, spesielt 210-211. For mer informasjon om utgivelsene i *Topographisk Journal*, se Odd Arvid Storsveens *Norsk patriotisme før 1814*, KULT skriftserie nr. 88, Oslo 1997, s. 66-69

⁴Adolfsson, Maria Fädernlandets Kännedom, *Om svenska Ortsbeskrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet*. Etnologiska institutionen, Stockholms Univeristet, Stockholm, 2000, s. 13

1800. Eksempler fra litteraturen har også tidligere blitt brukt i forbindelse med kvinners arbeid, om enn konklusjonene varierer. Flere norske historikere har brukt litteraturen som *beretning*⁵, og vektlagt hvor viktig kvinners markedsrettede arbeid var for den lokale økonomien. Ved blant annet bruk av topografisk litteratur som kilde har Hedmark, Stavanger og Namdal blitt fremhevet som distrikter hvor kvinner var viktige produsenter i en omfattende tekstilnæring.⁶ I Sverige har den topografiske litteraturen blitt benyttet som *levning*, det vil si som kilder til topografenes og lokalsamfunnets holdning til kvinners arbeid. Litteraturen skal ha speilet kvinners underordning i samfunnet gjennom nedlatende holdninger til kvinners arbeid.⁷ Ingen har derimot systematisk undersøkt topografisk litteratur med fokus på kvinners arbeid hvor vekten er lagt på litteraturens sjangerkrav. Et viktig tema i oppgaven vil være å undersøke nærmere hvordan både næringene og kvinner som produsenter ble beskrevet.

En grunn til at spørsmålet om kvinners markedsrettet arbeid er særlig interessant i denne perioden er bønders økende involvering i kjøp og salg av varer og tjenester i tidlig moderne tid. Historikeren Jan de Vries har vektlagt en forandring i økonomisk adferd innad i husholdene som viktig for økt markedsorientering, og lansert begrepet en *industriøs revolusjon*.⁸ Med utgangspunkt i Jan de Vries teori ønsker jeg også å undersøke topografenes holdning til forbruk. Beskrev topografene en endring i produksjons- og forbruksmønsteret, og hva var deres holdning til en eventuell endring? Er det mulig, gjennom topografenes skildringer, å få et innblikk i bøndenes egen holdning til økonomisk adferd?

⁵ Mer om levning og beretning, se Ottar Dahl, *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, Universitetsforlaget, Oslo 2002, s. 36-37

⁶ For Stavanger, se Else Braut, *Frå spinnelin til Lerret. Kvinnearbeid i Stavanger 1770-1775*. Tingbokprosjektet, Oslo 1994, s. 76f, 82, 112, 115f. For Hedmark, se Tranberg, Anna.

”Tekstilproduksjon på Hedmarken i et økonomisk perspektiv”. (red: Hutchison, Ragnhild) *Lokale tråder- tråklving gjennom tekstil og lokalhistorie*, Norsk Lokalhistorisk institutt. Oslo 2006, s. 33ff. Namdalen: Stein Tveite, “Kvinner i bondesamfunn og bondenæring.” *Jord og gjerning. Årbok for Norsk Landbruksmuseum*, Landbruksforlaget, Oslo 1988, s. 66

⁷Fiebranz, Rosemarie, *Jord, linne eller tråkol. Genusordning og hushållstrategier. Bjuråker, 1750-1850*. Studia Historica Upsaliensia, Uppsala 2002: s. 118-161 Hun bruker litteraturen for å undersøke lokalbefolkningens holdninger. I bruk av noe av materialet mener hun observatørens holdninger er representative for lokalbefolkningen. I bruk av annen topografisk litteratur berører også observatørens holdninger indirekte. Gjennom observatørens uttrykte oppfatninger får hun innblikk i om lokalbefolkningens holdninger kontrasterer mot observatørens eller ikke. (Fiebranz, 2002 s. 133) På den måten blir begge mentaliteter synliggjort, selv om lokalbefolkningens holdninger er i fokus hos Fiebranz.

⁸ De Vries, ”The industrial revolution and the industrious revolution”, *Journal of Economic History*, Vol 54, Nr 2, Cambridge University Press, 1994, s. 255-256

Hovedproblemstilling i oppgaven vil være tredelt: *Beskriv topografene kvinners markedsrettet arbeid og forbruk som en viktig del av områdets økonomi, hvordan ble arbeidet og forbruket vurdert, og hva kan forklare topografenes vurdering?*

Kvinnens markedsrettet arbeid

Jeg vil dele opp undersøkelsen av topografenes vurderinger knyttet til kvinners markedsrettet arbeid i tre deler. I den første delen vil jeg undersøke om arbeidet i jordbruket var omtalt som en viktig del av områdets økonomi. Eksempler som jeg har vist til i innledningsvis tyder på det, men en systematisk gjennomgang kan gi oss en nærmere forståelse av hvor dominerende topografene mente salgsnæringene var i jordbruket i ulike deler av Norge og Sverige. Til tross for at salg av meieriprodukter på starten av 1900-tallet var mer profittbringende enn åkerbruket i finske Österbotten, ble ikke sektoren ansett som en viktig næring i lokalsamfunnet.⁹ Dermed kan omfanget topografene beskrev gi oss en forståelse av hvor viktig topografene mente næringene var i økonomisk forstand, selv om dette første spørsmålet ikke kan konkludere med om de mente næringene var bra eller skadelige for økonomien.

Jeg vil videre undersøke topografenes holdninger til det markedsrettede arbeidet i jordbruket, primært næringer der kvinner tradisjonelt dominerte. I tidligere undersøkelser har det blitt hevdet at embetsmenn, inkludert topografer og embetsmenn tett knyttet til det topografiske miljøet, så med skepsis på det markedsrettede arbeidet til bøndene. Dette fordi embetsstanden sto for et selvbergingsideal, hvor både markedsrettet arbeid og forbruk var ansett som skadelig for bondestanden.¹⁰ Jeg vil undersøke nærmere om topografene argumenterte for et naturalhushold eller ikke.

Det tredje punktet er vurderingen og omtaler av kvinner som produsenter. Holdninger knyttet til kvinners arbeid har blant annet vært undersøkt i et maktperspektiv, det vil si med vekt på kvinners samfunnsmessige underordning. Underordningen innebar en

⁹ Östman, Ann Catrin, "Den betydelsesfulla mjölken. Om ett möte mellan kön, arbete och modernisering" *Foreställningar om kön. Ett genusperspektiv på jordbrukets modernisering*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1998, s. 115

¹⁰ For en oppsummering, se Amdam, Rolv Petter: *Den organiserte jordbrukspatriotismen 1769-1790. – Ei jordbrukspolitisk reformrørsle*. Hovedoppgave i historie, Universitet i Oslo, 1985, s. 5 -Tveite, Stein, *Jord og gjerning, Trekk av norsk landbruk i 150 år*, Bøndernes Forlag, Oslo 1959, s. 60, *Patrioter og Bønder. Det kongelige Norske Videnskabers Selskabs arbeid med landbrukspremier 1772-1806*. Hovedoppgave i historie, Universitet i Trondheim, 1987, s. 135

implisitt forståelse av at kvinners arbeid var mindre viktig enn mannens og hadde lavere status. Den svenske historikeren Rosemarie Fiebranz har tolket topografers holdninger til kvinners arbeid i Sverige på denne måten.¹¹ Maktperspektivet er ikke hovedfokus i min oppgave, men jeg vil undersøke om jeg ved en systematisk gjennomgang finner en forståelse av at kvinners arbeid som mindre verdsett. Speiler den topografiske litteraturen en beskrivelse av kvinners arbeid som lavstatus? Eller gjorde nytteperspektivet bak litteraturen at andre trekk ved kvinners arbeid ble vektlagt?

Kvinnens markedsrettede forbruk

Som nevnt innledningsvis vil jeg også undersøke topografenes syn på forbruk, hovedsaklig i de områdene hvor kvinners markedsrettet arbeid var beskrevet. Med utgangspunkt i Jan de Vries teori om en *industriøs revolusjon* vil jeg undersøke om topografene beskrev og forklarte en endring i økonomisk adferd. Holdningene knyttet til forbruk var tett knyttet opp til den europeiske luksusdebatten i Norge og Sverige. Var topografene preget av de nye ideene hvor økt forbruk ble vektlagt som viktig for økonomisk vekst eller oppfattet de forbruk som negativt moralsk sett og økonomisk?¹² Både de Vries og noen av samtidens debattanter la vekt på kvinnene som viktige forbrukere, om enn av forskjellige grunner.¹³ Hvem var forbrukerne i topografenes øyne? Var kjønn en kategori topografene fremhevet?

Topografenes ris eller ros av bønders forbruk kan også gi oss en indikasjon på om bøndene delte topografenes holdninger til forbruk og arbeid. Materialet mitt er for snevert til å kunne argumentere for eller imot om Norge og Sverige gjennomgikk en industriøs revolusjon, men topografenes syn på salgsnæringer og forbruk kan gi indikasjoner som støtter eller problematiserer teorien.

¹¹ Fiebranz, 2002, s. 134-161

¹² Om luksusdebatten i Sverige, se for eksempel Leif Runefelt *Dygden som välstandets grund. Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*, Stockholms universitet, Stockholm 2005, kapittel 5. Om luksusdebatten i Danmark-Norge, Glenthøj, Rasmus: *En moderne nations fødsel, Norsk national identifikasjon hos embetsmænd og borgere 1807-1820*, Syddansk universitetsforlag Odense 2008, s. 126-130. -Engelhardt, Juliane, *Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*. Phd-afdeling, Københavns Universitet, København 2004, s. 385-390 -Gerd Mordt, "Kristiania-ansjosen og den industrielle revolusjon, *Heimen*, bd 40, Landslaget for lokalhistorie, Trondheim, 2003, s. 10-11. Både Engelhardt og Glenthøj viser til de negative holdningene til luksus i embedstanden. Gerd Mordt viser derimot til embetsmann Christens Prams argumenter om at innenlandske luksusvarer fører til økonomisk vekst.

¹³ De Vries, 1994, s. 261-262, 47-48

Utvalg, avgrensninger og metode

Opphav og hensikt

Jeg har valgt en systematisk gjennomgang av åtte topografiske verk fra ulike deler av Norge og Sverige. Siden jeg fokuserer på holdninger og vurderinger innebærer det bruk av topografisk litteratur primært som levning. En slik bruk av kilden krever allikevel kildekritiske bemerkninger. På 1980-tallet fikk humaniorafagene en *språklig vending* i Norge, med økt interesse for hvordan språket former vår forståelse av dagens- og fortidens samfunn. En av utfordringene historiefaget ble stilt overfor var om det var mulig å formidle en mening gjennom tekst. Tekster var løsrevet fra situasjonen, og hadde dermed eksistens uavhengig av opphavet. Det er ikke mulig å forstå intensjonene til forfatteren, og en ny mening ble skapt i teksten hver gang den ble lest. Denne påstanden rammet spesielt historiefaget, siden vi forholder oss til skriftelige kilder som ikke bare er løsrevet fra den enkelte situasjonen, men også fra en tid og kultur forskjellig fra vår egen.¹⁴

Å forstå forfatterens egentlige meninger bak teksten vil også bli vanskelig for meg. Mange konvensjoner formet hvordan teksten ble skrevet, og preget hvordan kvinners arbeid og forbruk ble fremstilt. Det er meget mulig at forfatterne ville fremstilt det temaet annerledes i en tekst hvor situasjonen ikke var den samme, for eksempel i en preken. Samtidig er det mulig å delvis overkomme denne barrieren ved å lære seg mest mulig om situasjonen teksten ble skapt i. Som Kjeldstadli skriver: ”Den samlede kunnskapen vi bygger opp, gir innsikt i meningen. Her kommer andre tekster til, og her kan fysiske levninger støtte”.¹⁵ Å undersøke sjangerkonvensjoner i den topografiske litteraturen, og hvordan de kan ha preget forfatterens beskrivelser vil bli viktig del av undersøkelsen. Dette innebærer også studier av hvorfor topografene skrev tekstene sine, og hvem de henvendte seg til. I begge land ble det laget maler forfatterne burde følge, og egne tekster som uttrykte hva innholdet burde være og hvorfor det burde skrives. Det finnes i tillegg egne forord i enkelte tekster, hvor topografen selv skrev sine hovedintensjoner. Å rekonstruere en opphavssituasjonen i all sin kompleksitet er vanskelig, om ikke umulig. Men gjennom kunnskap om sjangeren, leserne, forfatterne og lokale forhold begrenses

¹⁴ Kjeldstadli, “Det fengslende ordet. Om ‘den språklige vendingen’ og historiefaget», i Knut Kjeldstadli, Jan E. Myhre og Tore Pryser (red.): *Valg og vitenskap. Festskrift til Sivert Langholm*, Oslo: Den Norske Historiske Forening 1997, s. 66-70

¹⁵ Kjeldstadli, 1997: s. 69

antall tolkninger av materialet, og en overkommer til en viss grad den distansen som er mellom opphavsmannen og historikeren. Men å forstå opphavsmannens egentlige meninger om kvinner arbeid og forbruk kan jeg ikke konkludere med. Et slikt forsøk ville krevd bruk av andre kilder i tillegg til det topografiske materialet. Men hvordan kvinner ble fremstilt i topografisk litteratur kan gi oss et innblikk i hvordan deres arbeid og forbruk ble diskutert i ett miljø som var en viktig del i den offentlige debatten i Danmark-Norge og Sverige-Finland. Ut fra vekten jeg legger på de omstendigheter den topografiske litteraturen ble skapt i og den hensikten topografene hadde med litteraturen, så ender jeg allikevel med tradisjonelle historiske metoder for hvordan forstå materialet best mulig. Den språklige vendingen synliggjør allikevel relevansen av å aktivt søke forståelse av opphavssituasjonen og en historikers begrensninger.

Sted

Den utvalgte topografiske litteraturen dekker forskjellige geografiske områder med ulikt næringsgrunnlag. Et krav til historisk forskning er *fullstendighet i kildebehandlingen*. En ønsker at alle data som kan bidra til å svare på spørsmålet skal brukes. Dette kan i praksis bare oppnås hvor spørsmålet er svært begrenset eller hvor materialet som er bevart er lite.¹⁶ I et studie av topografenes syn på kvinners arbeid og forbruk er en fullstendighet i kildebehandlingen også vanskelig. Bare i Sverige-Finland er det registrert omkring 300 topografiske verk på 1700-tallet. I Norge er tallet usikkert, siden det ikke finnes en kartlegging av litteraturen enda. De 34 bindene i *Topographisk Journal*, kombinert en rekke frittstående beskrivelser og upubliserte manuskripter, viser imidlertid at litteraturen var omfattende.¹⁷ Dermed er det vanskelig for meg å kunne påstå at mitt studie er representativt for alle topografers holdninger til kvinners arbeid og forbruk, men ved hjelp av undersøkelsen er det mulig å anta om beskrivelsene og vurderingene av kvinners forbruk og arbeid i jordbruket kan være et typisk trekk ved sjangeren.

Jeg vil hevde dette både på grunn av utvalget topografisk litteratur og den vekten jeg har lagt på sjangerkonvensjoner som allerede er vist til. De åtte verkene inneholder beskrivelser fra Finnmark i nord til Lister og Mandal i sør, fra Sunnmøre i vest til

¹⁶ Dahl, Ottar, 2003: s. 50

¹⁷ Légner, Mattias: *Fädernlandets rätta beskrivning. Mötet mellan antivarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2004, s. 30-35, Supphellen har en liten oversikt i *Heimen*, men den viser bare litt av omfanget. (Supphellen, 1979-1981: 210-211) - Tunvold, Solveig: "Håndskriftsamlingen i Universitet, Oslo. Med særlig henblikk på det topografisk-historiske stoff." Særtrykk av *Heimen*, nr. 3, Universitetsforlaget, 1965.

Medelpad i Sverige i øst. Begrepet *mangesysleri* er brukt om bondeøkonomien hvor bøndene drev med flere næringer samtidig.¹⁸ Dette preget også områdene topografene beskrev, om enn næringsgrunnlaget var forskjellig. Jeg har valgt presten Hans Strøms beskrivelse over fogderiet Sunnmøre (1762-1766). Strøms verk er særlig interessant å undersøke fordi skal ha vært normdannende for senere norske topografer.¹⁹ Jeg har også valgt professor Gerhard Schønings (1773-1775) beskrivelse av Trøndelag og Nordmøre. Jeg har undersøkt amtmann Peder Holms (1794-1795) beskrivelse av Lister og Mandal og kanselliråd og sorenskriver Bassøes beskrivelse av Rakkestad. (1796) Amtmann Christian Sommerfelts omtale av Kristians Amt (1795), det vil si dagens Oppland, er også systematisk gjennomgått, samt hans bror amtmann Ole Hannibal Sommerfelts beskrivelse av Finnmark. (1799) De utvalgte svenske verkene er fra midt-Sverige. Jeg har gått gjennom Pehr Schisslers beskrivelse er av Hälsingland (1749) og Abraham Hülphers beskrivelse av Medelpad. (1771) Med så store geografiske forskjeller, hvor jordbruket hadde forskjellige vilkår, måtte kvinner takle ulike utfordringer. Beskrivelser av ulike steder kan støtte eller problematisere om vurderingene og holdningene til kvinners arbeid og forbruk var typiske trekk ved sjangeren eller om lokale forhold kan ha preget vurderingene.²⁰

Det negative med bruk av et så omfattende materiale, hvor flere av beskrivelsen strekker seg opp mot tusen sider, er en begrenset mulighet til å gå i dybden på hvert enkelt topografisk verk. Jeg har ikke hatt mulighet til å undersøke beskrivelser av byer og fabrikker. Noe jeg også kunne tenke meg å undersøke mer systematisk, men som jeg ikke har hatt mulighet til, er beskrivelser av ulike grupper kvinner. Kvinner verken er eller har

¹⁸ Dyrvik, Ståle: *Norsk Historie 1625-1814, Vegar til sjølstende*. Det norske samlaget, Oslo, 1999, s. 98, i Göran Behre, Lars Olof Larsson og Eva Österbergs *Sveriges historia 1521-1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet*, Liber, Stockholm, 2001, s. 226-228

¹⁹ Supphellen, 1979-1982, s. 200

²⁰ Strøm, Hans: *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende I Bergens Stift i Norge. Oplyst med Landkort og Kobberstykker*. Bd. 1 og 2 Sorø 1762-66. – Schønning, Gerhard, *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskreven*, bd 1 og 2, Tapir forlag, Trondheim, 1979, -Holm, Peder, "Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amt i Norge", *Topographisk Journal*, Jens Örbek Berg, Christiania, 1794-1795, 8-13 hefte. - Sommerfelt, Christian, "Efterretninger angaaende Christians amt", *Topographisk Journal*, 1795-1796, 14-15 hefte. - Bassøe, "Försøg til Bidrag for det Topographiske Selskabs Samlinger", *Topographisk Journal*, 1796, 17-18 hefte - Sommerfelt, Ole Hannibal, "Kort Beskrivelse over Finmarken" *Topographisk Journal*, 1799, 24 hefte. - Schissler, Pehr, *Hälsinga Hushåldning*, Bokförlaget Rediviva, Stockholm, 1972, faksimile av utgave fra 1749, -Hulphers, Abraham, *Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland, Första samlingen om Medelpad*, Två Förlaggare Bokförlag, Umeå 1985.

vært en homogen gruppe, og deres situasjon avhang av blant annet alder, sosial status, bosted, arbeid og familiesituasjon. Kvinner i forskjellige livssituasjoner kommer også til uttrykk i den topografiske litteraturen. I noen omtaler benyttet topografene seg av kategorier som ”Tieneste-piger”, ”Bonde-Konen”, ”Bu-deyer” og ”Gamle Qvinder” og så lignende. Å undersøke disse gruppene nærmere kunne gi en større forståelse av vurderinger knyttet til kvinners arbeid og forbruk. Samtidig er det viktig å påpeke at jeg har lagt merke til når holdningene kun gjaldt enkelte kvinner, og har forsøkt å nyansere det i enkelte drøftinger. Jeg ønsker ikke å behandle topografenes syn på kvinner som en kategori, til tross for at jeg ikke har hatt muligheten til å gå i dybden på holdninger til ulike grupper.

Vekten ligger på norsk topografisk litteratur først og fremst fordi jeg ønsker å undersøke den norske sjangeren, men også om de svenske topografene kan undersøkes på samme måte. Det topografiske miljøet i Norge og Sverige var tett knyttet til hverandre både ved personlige bånd, men også gjennom lesning av de samme tekstene. Dessuten var bosetningstrukturen i Norge og Sverige relativt lik, og hvor tilgangen til markeder var vanskelig sammenlignet med for eksempel Danmark og England. 90% levde utenfor byene og ikke i landsbyer som på kontinentet. I både Norge og Sverige er det påpekt hvordan bønder i økende grad ble involvert i salg og kjøp av varer og tjenester.²¹ Dessuten mener jeg at å ikke bruke datidens (Danmark-Norge) eller dagens (Norge) landegrenser som implisitt ramme for undersøkelsen kan gi verdifulle innfallsvinkler til samme tema. Det tvinger en til å lese seg opp på et annet lands forskning, som igjen kan øke forståelsen for topografene i Norge. Som Jürgen Kocka skrev: ”Often the look into the other country, the other society, the other village, or the other part of the world affords a better understanding of one’s own history”.²²

Tid

Perioden 1750 til 1800 er valgt av to grunner, den ene på grunn av materialet og den andre på grunn av den økte markedsorienteringen. På slutten av 1700-tallet er det blitt

²¹ Erickson, Amy, “The marital economy in comparative perspective” *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400-1900*, (red. Ågren/Erickson) Ashgate Aldershot, 2005, s. 5 – Sandmo/Östberg “Introduction” *People meet the law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial Period* (red. Sogner/Östberg), Universitetsforlaget, Oslo 2000, s. 13

²² Kocka, Jürgen, “The Uses of Comparative History“, *Societies Made Up of History*, (red. Björk/Mölin), Academityck, Edsbruk 1996, s. 202

dokumentert et økende og annerledes forbruk for større deler i Norge og Sverige, noe som er et viktig kjennetrekke med de Vries teori.²³

Det har også blitt hevdet at topografisk litteratur ble mer økonomisk orientert i perioden etter 1750. Fra å ha fokusert nostalgisk på en fortid, ble topografene mer orientert mot kartlegging av ressurser og næringer som ett skritt på veien for å øke området og landets velstand.²⁴ Siden økonomiske motiver bak litteraturen ble sterkere, mener jeg det er en større sannsynlighet for detaljerte beskrivelser av kvinner som økonomiske aktører. Men hvor sterk sjangerendringen var i forhold til beskrivelse av kvinners arbeid og forbruk, vil jeg allikevel sette spørsmålsteget ved. For eksempel inneholdt erkebiskop Olaus Magnus sin beskrivelse over det nordiske folkets historie fra 1555 beskrivelser kvinners arbeid.²⁵ Den sterke vektleggingen i tidligere forskning på en økende samtidsorientering fører allikevel til at jeg velger andre halvdel av 1700-tallet.

Å velge perioden 1750-1800 gjør det mulig å undersøke endringer over tid, og om både beskrivelser og holdninger endrer seg. På slutten av 1700-tallet begynte en borgerlig ideologi å spre seg til Skandinavia. Historiker Elisabeth Aasen viser til ideer om at kvinners arbeid skal reduseres til huslige sysler og at hennes viktigste oppgave var å behage mannen fra slutten av 1700-tallet.²⁶ Dette var dermed en periode hvor embetsstandens holdninger til kvinners arbeid kan ha fått nye impulser, noe som er interessant å undersøke nærmere.

Komparative studier

Historikeren Jürgen Kocka definerte komparative studier slik: "Historical studies are comparative to the extent that they systematically investigate two or more historical

²³ Mordt, 2003: 10, Müller, "Kolonialprodukter i Sverige handel och konsumtionskultur", [Svensk] *Historisk tidskrift*, nr. 2, 2004: 243-244. -De Vries, *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy 1650 to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge 2008: s. 177-180

²⁴ Om sjangerendringen i Skandinavia rundt 1750, se. -Adolfsson, Maria, 2000, s. 47-71, Suphellen, 1979-81, s. 198-209. – Brekke, Marit: *Merkverdige ting i naturleg orden : ein presentasjon av Hans Strøms Fysisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør*, Hovedoppgave i Nordisk, UiB, Bergen, 1996, s. 94-97 -Eriksen, Anne "Det sanne, det gode og det skjønne. Noen trekk ved Gerhard Schønings historiesyn." [Norsk] *Historisk Tidskrift*, 2002, s. 299-301. -Eriksen, *Topografenes Verden, Fornminner og Fortidsforståelse*, Pax Forlag AS, Oslo 2007, s. 9-29. - Lægner, Mattias, 2004, s. 190-193

²⁵ Olaus Magnus, "Om de stora och goda ostarna" *Historia om de nordiska folken*, (Historia de gentibus septentrionalibus, Roma 1555), Malmø 1982: Bok 13, kap. 46 s. 628

²⁶ Aasen, Elisabeth, *Driftige Damer. Lærde og ledene kvinner gjennom tidene*, Pax forlag AS, Oslo, 1993, s.156-160

phenomena with respect to their similarities and differences to arrive at explanations, interpretations and further conclusions”²⁷ Jeg har valgt å sammenligne topografisk litteratur fra ulike deler av Norge og Sverige. Om man følger Jürgen Kockas definisjon på komparative studier, så bruker jeg komparativt metode, men ikke fordi jeg sammenligner beskrivelser fra ulike land. Topografene hadde hyppig kontakt over landegrensene, noe som tyder på at det er ett miljø jeg undersøker. Allikevel er metoden min komparativ siden jeg har gjennomgått åtte topografiske verk systematisk med vekt på forskjeller og likheter i holdninger til kvinners markedsrettet arbeid og forbruk, for så å komme frem til forklaringer på likhetene og forskjellene. Landgrensene er viktig, men kun i den grad de kan forklare forskjeller og likheter mellom de ulike topografene.

Hva betyr å verdsette?

Et viktig tema i oppgaven er hvordan kvinners arbeid ble verdsatt. Synonymene i ordboka er å ”sette pris på, vurdere, taksere”²⁸ og ordet kan oppfattes som diffust. En løsning kan være å studere de begreper som ble brukt omkring kvinners arbeid. Jeg vil undersøke hvilke betydning som lå i ordet, og i hvilken grad begrepene var honnørord i det topografiske miljøet. På den måten kan begrepene rundt kvinners arbeid bidra til undersøkelsen i om beskrivelsene speiler kvinners arbeid som lavstatus, som Fiebranz har lagt vekt på.

Oppgavens oppbygning

Jeg vil først undersøke hvorfor kvinner ble beskrevet i den topografiske litteraturen og i hvilke grad sjangerkonvensjoner kan ha bidratt til beskrivelsene. I kapittel tre er temaet de markedsrettede næringene kvinner dominerte i, og i hvilken grad topografene beskrev næringene som viktige for lokalområdet. Jeg vil også undersøke hvilke holdninger de hadde til næringene og årsaker til holdningene. Kapittel fire handler om kvinner som produsenter, og om hvordan topografene beskrev kvinners arbeidet. I kapittel fem vil holdninger knyttet til forbruk undersøkes. Med utgangspunkt i Jan de Vries teori om en *industriøs revolusjon* vil jeg undersøke om de beskrev og forklarte et slikt fenomen og deres vurderinger av forbruket.

²⁷ Kocka, Jürgen, 1996: 197

²⁸ *Bokmålsordboka*, Institutt for lingvistiske og nordiske studier ved Universitetet i Oslo i samarbeid med Norsk språkråd, www.dokpro.uio.no/ordboksoek.html, Universitetsforlaget. Nedlastet 7/5-2009.

2. Topografisk litteratur

De ere og i Almindelighed meget arbeidsomme, item særdeles hændige; Mandfolket i at smede, snedkre, dreie, bødkre og danne allehaande Træ-Kar; og Qvinde-Kiønnet, i at væve Lærreder, Stoffer og adskillige Slags uldne Tøier, [...] og baade af Væv og Farve saa smukke, at de let kunde tages for udenlandske Fabriqve-Varer.²⁹

Presten Hans Strøm lot seg ikke nøye med noen knappe ord om innbyggernes arbeidskapasitet i Norddal prestegjeld. Menn og kvinner ble beskrevet som arbeidsomme i forskjellige ting, menn i trearbeider og kvinner til å veve. Etter sitatet fortsatte Strøm med en lang redegjørelse om innbyggernes ”Flid” i fargingen av tøyen. I dette kapittelet vil jeg undersøke *hvorfor* kvinners arbeid og forbruk ble beskrevet i den topografiske litteraturen. Det ble laget skjemaer som topografene skulle følge både i Norge og Sverige. Det norske skjemaet bygget på Hans Strøms beskrivelse over Sunnmøre fra 1760-årene. I 1741 publiserte svenske Jacob Faggot, inspektør og senere overdirektør i Landmålingen, et omfattende skjema som inneholdt 165 temaer reiseskildringer og beskrivelser burde dekke.³⁰ Både Faggots skjema og Strøms beskrivelse skal ha formet hvordan topografisk litteratur ble skrevet i andre halvdel av 1700-tallet.³¹ Kan skjemaene ha påvirket forfatterne til å beskrive kvinners næringer og forbruk? Jeg vil først undersøke hensikten topografene hadde med litteraturen. Deretter vil jeg undersøke nærmere skjemaene og hvordan de påvirket topografenes beskrivelser.

Topografenes hensikt med litteraturen

I forordet til første hefte i *Topographisk Journal* (1792) ble det uttrykt en forhåpning om at lokal kunnskap på sikt ville bli til stor nytte:

Selskabets hovedhensigt gaaer ud paa en nøjagtig Kundskab om det Land vi beboe, saavel i det Heele, som i alle Deele, og at det dertil har anseet Beskrivelser over enkelte Steder, Indretninger og Fabriker som det fornemste Middel. [...], at [selskapet] efterhaanden kunne levere heele Norge paa denne Maade beskrevet: vilde Oekonomien, Statsmanden og Philosophen dog finde mange Spørgsmaal enten for at blive bekjentgjorte eller udarbejede [...]³²

²⁹ Strøm, 1766, bd 1, s. 243

³⁰ Se det norske skjemaet i vedlegg tre og en forkortelse av det svenske skjemaet i vedlegg fire.

³¹ Se Supphellen, 1979-1981, s. 203 og Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria*, P. A Norstedt & Söners förlag, Stockholm, 1978, s. 126-127

³² Ukjent forfatter, ”Fortale”, *Topographisk Journal*, 1792, 1. hefte, s. 2-3

Det samme nytteperspektivet ble presentert enda tydeligere i ”Indbydelse til et Corrensponderende Topogaphisk Selskab for Norge”. Topografene hevdet at hele lokalbefolkningens og statens økonomi var avhengig av nøyaktig beskrivelser:

[...] Fejlene i et Lands Oeconomie maae nøje af Grunden kjendes, forinden de kan rettes, at Forbedringer bør aldrig foreslaaes, langt mindre kan med Held andbringes, forinden man, til sand local Kundskap at erhverve, har gjenemvandret Provinsen og fat den naturlige og oeconomiske Forfatning i et tilstrækkeligt Lys, rigtigheden har opgivet de Mangler, som enten Naturen eller hævdede Misbruge have frembragt. [...] Kort: han seer nøje paa Sygdommene, at han ikke skal tage Fejl af Lægemedlene.³³

Fordeler var også viktig å legge merke til. Kjærligheten til fedrelandet kunne styrkes om en oppdaget fordeler i sitt eget land og sammenlignet fordelene med mangler i andres.³⁴ Forfatterne av innbydelsen mente dermed at lokal detaljert kunnskap med fokus på både mangler og fordeler var en forutsetning for å kunne gjennomføre endringer av det gode.

Patriotisme

Ønsket om å samle inn nøyaktig kunnskap til innbyggernes og landets velstand henger sammen med de patriotiske bevegelser som vokste fram fra midten av 1700-tallet. Disse bevegelsene satte også sitt preg på den topografiske litteraturen.³⁵ Historiker Odd Arvid Storsveen mener den topografiske sjangeren var et godt eksempel på allmennpatriotismens posisjon i Norge. De patriotiske kravene var de samme som hovedemnene i litteraturen: økonomisk forbedring, vitenskap og utdanning. Patriotisme var på 1700-tallet en hederkarakteristikk for handlinger som gagnet fellesskapet og som skilte seg fra egoisme og egennytte.³⁶ At patriotisme i denne betydningen var en viktig motivasjon bak *Topographisk Jorunal* ble også bekreftet ved hyppig bruk av ordet i forbindelse i innbydelsen fra 1792:

Vi vove disse patriotiske Ønsker, vore oplyste Tider synes at billige dem, og vi haabe at de skulle oppnaaes, naar veltænkende og indsigtfulde Mænd ville virke med anstrænget Kraft og forene sig med os til et for Nationen saa værdigt Formaal, [...] og

³³ Topographisk Selskab, ”Indbydelse til et Corrensponderende Topogaphisk Selskab for Norge”, *Topographisk Journal*, Jens Örbek Berg, Christiania 1792, hefte 1, s. 1-2.

³⁴ Topographisk Selskab, bd 1 1792: s. 8-9 Supphellen nevner også denne intensjonen. (Supphellen, 1979-1981: s. 206)

³⁵ Det er uenighet i hvor kraftig nytteperspektivet satte sitt preg på litteraturen fra 1750. Sjangeren endret seg, men Supphellen og Legnér legger mer vekt på en kontinuitet enn Adolfsson og Supphellen. (Brekke, 1996, s. 22-23, 94-97, Adolfsson, 2000, s. 49, Legnér, 2004, s.190, Supphellen, 1979-1981, s. 198)

³⁶ Storsveen, Odd Arvid, *Fornuftig Kierlighed til Fædrelandet. En analyse av norsk patriotisme mellom 1784 og 1801*, Hovedoppgave i historie, Universitet i Oslo, 1991, s. 10 og 49

sande Patriotter taaler ikke at see det gode, som strax kunde vindes, hvile ligesom under Jorden, indtil en bedre Efterverden graver Skatten frem til Mennesker Nytte.³⁷

Sanne patrioter ville ikke la potensielle muligheter til forbedring hvile, de ville grave ”skatten” frem til menneskenes nytte. Dette var den topografiske litteraturens formål.

Nytteperspektivet dominerte hos alle topografene jeg har undersøkt. I beskrivelsen over Sunnmøre skrev Hans Strøm om første bind på godt over 500 sider at han hadde redegjort for ”alt hvad jeg kunde see, at ville være Læseren til nogen Nytte eller Fornøielse”, og ikke mye kunne ”ansees” for å være ”overflødig”.³⁸ Han la også vekt på statens mulighet til å gjøre forbedringer gjennom topografiske litteratur: ”ja, man tager vel ikke Feil, naar man med Forfatteren af den Borgerlige Regjering paastaer, at der uden disse i Regjerings-Sager ikke kan gøres nogen vis og sikker Slutning, ei heller tilveiebringes grundige og muelige Forslag til Oeconomis Forbedring”.³⁹

Schønings motiv var først innsamling av historiske opplysninger. På reisen gjennom Norge oppdaget han at opplysningene ”forekom på de fleeste steder kun lidt, paa andre slet intet: jeg fattede derfor det Forsæt, og troede det var min Pligt, at jeg vilde lægge Mærke til alt hva mig forekom, der var værdt at optegne”. Han mente Norge ikke fortjente å være det minst bekjente landet i Europa på grunn av de ”mærkværdige Ting” det var å oppdage ”i Natur-Historien, [...], i dets private og publiqve Oeconomie, med viidere”.⁴⁰ Schøning må også ha hatt et patriotiske motiv bak ønsket om å lære Norges ulike sider å kjenne, siden han fokuserte både på mangler, fordeler og eventuelle tiltak som kunne taes i områdene.

Skribentene i *Topographisk Journal* var forpliktet, gjennom sitt medlemskap i det Topographiske Selskab til å skrive tekster hvor ”Selskabets Hensigt ikke sættes ud av Öyet”.⁴¹ Topografene tok formålet alvorlig. De beskrev nøye både mangler, fordeler og eventuelle tiltak som kunne taes. Sorenskriver og kanseliråd Bassøes beskrivelse over Rakkestad prestegjeld tok også opp den tette forbindelsen mellom patriotisme og topografenes forpliktelse i sitt forord:

³⁷ Topographisk Selskab, 1792, hefte 1, s. 10

³⁸ Strøm, Hans, bd 1, 1762. ”Til Læseren”: unummerert

³⁹ Strøm, 1762, ”Til Læseren”, unummerert

⁴⁰ Schøning, Gerhard, 1979, bd 1, XI og XII

⁴¹ Topographisk Selskab, 1792, hefte 1, s. 15

Den Pligt, Selskabets Lover paalægge mig, da jeg har den Ære derudi at være optaget, som extraordinair Medlem, har bevæget mig til at forfatte dette Forsøg, som jeg undergiver Selskabets Bedømmelse, om samme i nogen Deel tjene til Bidrag for des Samlinger og patriotiske Formaale.⁴²

Bassøe håpet at beskrivelsen kunne bidra til selskapets patriotiske formål.

De svenske topografene hadde samme patriotiske motivasjon. Både Abraham Hülphers og Pehr Schissler avsluttet deres beskrivelser med et ønske om velferd. Hülphers skrev ”Her slutas första Samlingen om Medelpad med wälmänte önskan! Ut bärgning, wälgång, lugn, i Orten ej må felas: Men GUD och Land tildelas!”.⁴³ Pehr Schissler avsluttet med et håp om at andre ville dra nytte av hans beskrivelse: ”Och skal tet wara mig en fågnad, om thetta lilla som anført är kan tiena til andledning för andra som ga närmare kunnskap öfwer thetta ämnet utgifwa”.⁴⁴ Nytteperspektivet var dermed indirekte gjennom Schisslers håp om at andre kunne dra nytte av arbeidet, mens Hülphers hadde et generelt ønske om velferd. De nøye beskrivelsene over fordeler og ulemper ved området tyder imidlertid på at begge mente beskrivelsene på sikt kunne bidra til det patriotiske ønsket.

Økonomiske hensikter

Det patriotiske ønske om landet og folkets velferd hang tett sammen med politikk fra statelig hold om å utvikle og styrke innenlandsk produksjon, slik at import av utenlandske varer kunne begrenses. De skandinaviske staters politikk var påvirket av tysk kameralisme.⁴⁵ De samme økonomiske ideene motiverte også topografene til å skrive litteraturen. Topografiene skulle gi kunnskap slik at den innlandske produksjonen ville øke og utenlandske varer erstattes. Topographisk Selskab sammenlignet den manglende kunnskap om norske forhold med andre europeiske land hvor lokal kunnskap hadde bidratt til ”borgerlige Indrætninger, den voxende Industrie og de store Forebringere i Land og Manufacturvæsen.”. I England, Holland og Sveits hadde

Forskende Aander igjennomsögt[...] hver Plet af Landet, det practiske Öje hvilede ikke mindre paa de smaae, end paa de store Gjenstande, Fejlende opdages, Andledninger til

⁴² Bassøe, 1795, 17 hefte, s. 77

⁴³ Hülphers, Abraham, 1985, s. 129 Adolffsson viser også til hvor ofte patritotisme går igjen den svenske topografiske litteraturen. (Adolffsson, 2000, s. 98-101)

⁴⁴ Schissler, Pehr, 1972, s. 75

⁴⁵ For Sverige, se Magnusson, *Merkantilism, Ett ekonomisk tänkande formuleras*, SNS Förlag, Stockholm, 1999, s. 249-250. Magnusson mener allikevel det er viktig å se den svenske merkantilismen i sin egen historiske kontekst, hvor den fikk sine egne særdrag. Argumenter tatt fra utenlandske skribenter, men brukt på annen måte enn ellers i Europa. For Danmark-Norge, se Oxenbøll, Erik: *Dansk økonomisk tænkning*, Universitetsforlaget i København, København 1977, s. 32

nye Anlæg og oeconomicke Forbedringer mærkerdes.[...] Lyst opvakte stundom hos os til å gå i de stolte Briters Fodspor, men flere ganger lignende vi dem i Luxus end i Flittighed. Vi visste endnu ikke hvad vi kunde, derfor ble Tingen ofte som den var.⁴⁶

Nordmenn hadde hatt vanskeligheter med å følge i ”de stolte Briters Fodspor”, men Topographisk Selskab pååfprdrete til både innsats og tålmodighet:

[...]Vor Patriotisme og fine Smag komme ofte i Striid med hinanden, og alltid maae den første give etter; thi fremmede Kunstnere fortrylle os. [...] Det er Fædrelands Kjærlighed, at give Landet forarbejdede Ting fortrinnet for de fremmede indførte, at understøtte Anlæggeren, at undervise Fabriquanten, og taale smaae Fejl indtil Tid og Flid faaer afhjulpet dem.⁴⁷

Kunnskapen om de enkelte distriktene kunne brukes på en slik måte at det innlandsproduserte ble fremmet og kjøp av importerte varer sank. Støtten til industrien og dempingen av forbruket ble beskrevet sammen med ”patriotsime” og ”Fædrelandskjærlighet”. Sitatene viser dermed hvordan de økonomiske ideene og patriotismen var tett knyttet sammen. Topografene jeg har undersøkt ga uttrykk for lignende økonomiske holdninger i sine beskrivelser. De strenge handelsrestriksjonene i ble bygget ned mot slutten av 1700-tallet, noe som kan ha ført til at denne motivasjonen ble svakere. I hvilken grad de økonomiske motivene bak litteraturen formet beskrivelser av arbeid og forbruk, vil være et viktig tema gjennom hele oppgaven.

Religion og vitenskapelige skrifter

Et annet motiv for topografene, som hang tett sammen med patriotisme og økonomiske ideer, var økt oppmuntring til vitenskapelige avhandlinger. Embetsmenn som biskopene Pontoppidan og Gunnerus i Norge, naturforskeren og professor Carl von Linné i Sverige drev allsidig vitenskapelig aktivitet. De oppfordret andre embetsmenn til å skrive ”lærde skrifter”.⁴⁸ Topografisk litteratur var ”lærde skrifter”. Store deler av tekstene var rettet mot naturvitenskaper som botanikk og zoologi. Beskrivelse av næringer var også et uttrykk for praktisk vitenskapelighet. Topografene la vekt på nye metoder som ble prøvd eller burde prøves i landbruket og andre næringer.⁴⁹

⁴⁶ Topographisk Selskab, hefte 1, s. 1-2

⁴⁷ Topographisk Selskab, hefte 1, 1792, 2, 3, 6, 7

⁴⁸ Supphellen, 1979-1981, s. 199-200, Adolfsson, 2000, s. 48-49. Bjerke, *Uavhengig gjennom vitenskap*, Masteroppgave i historie, Universitet i Oslo, Oslo 2008, s. 37-38

⁴⁹ For mer landbrukstiltak i borgerstanden se Andresen, ”Luksusliv og samfunnsånd”, *Christianias handelspatrisiat, En elite i 1700-tallets Norge*. (red. Frydenlund/Collett) Andresen og Butenschön, Oslo 2008, Andresen legger vekt på eksperimentelle tiltak. – Amdam, Rolv Petter *Den organiserte jordbrukspatriotismen 1769-1790*- Aase, Monica, 1987. Forbedringer skulle først og fremst skje innen de tradisjonelle metoder. ”Det var meget få virkelige nyheter som ble forsøkt introdusert. Tvert imot,

Den vitenskapelige tilnærmingen til naturvitenskap og beskrivelser av næringer ble motivert teologisk. Den svenske historikeren Mattias Legnér har vist hvordan den topografiske litteraturen, som andre naturvitenskapelige arbeider ble begrunnet ”fysikoteologisk”. I følge Legnér innebar ”fysikoteologien” at verden var innrettet etter menneskenes behov, og det var menneskets plikt og rett til å ta vare på de ressurser som Gud hadde lagt til rette for dem. ”Naturkunnigheten innbefattade inte bare kunskaper om hur naturen var beskaffad, utan också hur människan skulle samsela med naturen för att nå bästa resultat” Carl von Linné, som flere av både de norske og svenske topografene refererte til, begrunnet sin vitenskapelige virksomhet ”fysikoteologisk”.⁵⁰ I Norge er blant annet biskop Gunnerus, en av foregangsmennene i vitenskapsmiljøet i Trondheim og bekjent av flere topografer, blitt brukt som eksempel på en norsk vitenskapsmann som skrev ”fysikoteologiske” tekster.⁵¹

Om topografene jeg undersøker var preget av samme ”fysikoteologiske” motivasjon er usikkert, men flere av dem viser til religiøse motiver for å skrive avhandlinger. Hans Strøm viser hvordan religion, patriotisme og økonomiske ideer hang tett sammen i hensikten bak litteraturen.

Min hensigt har ikke været at stille nogle faa Læseres blotte Nysgjerrighed, men, om mueligt, at opvække de fleste til en nøiere Betragtning over Naturens Mærkværdigheder, hvorved deres Indsigt om Skaberens Fuldkommenheder, og følgelig deres Pligter mod Ham, kunde forøges og bestyrkes. Jeg har ønsket at mine Landsmænd alt mere og mere kunde overbevises om den Sandhet: at intet Sted i Verden er saa slet, at det jo har sine naturlige Fordele, og at disse underrettes om Fædrelandets Beskaffenhed, og om de Gaver, med hvilke det af Gud er velsignet, des mere voxer den til Statens Velfærd saa uomgjængelig fornødne Patriotisme, som hindrer Landets Børn at søge hos Fremmede hvad de kan finde hos sig selv.⁵²

Strøm mente forbruket av utenlandske varer kunne dempes om man oppdaget de gaver Gud hadde velsignet landet med. Jacob Faggot, som skal ha påvirket andre topografer i så stor grad at sjangeren ble endret, påpekte at kunnskapen kunne gi en ”en sådan werdslig Wishet eller Philosphia af rätta slaget, som lærer os wel och förmåner, som Skaparen har

forbedringene skulle skje ved hjelp av viksomheter og materialer bøndene var fortrolige med”. (Aase, 1987: 146, Amdam, 1985: 178) I Sverige vektlegger Runefelt derimot mer vekt på at diverse vitenskapelige eksperimenter i jordbruket på 1700-tallet. Se Runefelt, 2005, kap 3, spesielt 50f

⁵⁰ Legnér, 2004, s. 87, 189

⁵¹ Brenna, Brita, “Fysikoteologi, bibelsk fysikk og ’en stor og betydelig Fisk” ”, *DIN- tidsskrift for religion og kultur*, Novus, Oslo 2007, nr. 4. Gunnerus var blant annet med på en del av Schønings reise rett før hans død. (Schønning, 1979, bd 1, s. 7)

⁵² Strøm, 1762: “til Læseren”, unummerert.

lagt ned i vårt kära Fädernesland”⁵³ Det er mulig at Abraham Hülphers argumenterte lignende i forordet sitt da han bemerket at ”Så underligen främbringas många ting i Naturens rike, som fortjena vår upmerksomhet”⁵⁴

Jeg er allikevel usikker på hvor bevisst påvirkningen var. Historiker Arne Apelseth påpeker hvordan opplysningsvirksomhet ikke sto i kontrast med teologisk virksomhet i perioden. I det pietistiske Norge skulle presten være en moralsk, etisk og åndelig far for menigheten, og i det lå det også å arbeide for dens vel.⁵⁵ Lignende ansvar hadde også resten av embetsstanden. Embetsstanden fungerte som mellommenn mellom kongen og sine undersåtter i den lutherske trestandslæren. Kongen var en far for sine undersåtter, noe som også innebar å arbeide for innbyggernes vel.⁵⁶ Men topografenes kjennskap til både Linné og Gunnerus tekster kan ha ført til lignende motivasjoner for å skrive topografisk litteratur og drive vitenskapelig aktivitet som dem. Personlige motiver for å følge disse oppfordringene kan også være en mulighet. Flere topografer ble forfremmet etter å ha skrevet tekstene, noe som også kan ha vært motiverende.⁵⁷

Topografene hadde dermed et fellestrekk, nemlig et ønske om nøye kunnskap slikt at tilstanden i området kunne forbedres. Patriotismen var et sentralt trekk ved den topografiske sjangeren, siden topografene selv og autoriteter innad i miljøet som Strøm, Topographisk Selskab og Faggot ga uttrykk for like hovedintensjoner. Det ble også oppfordret fra Topographisk Selskab om å ikke sette selskapets hensikt ut av øyet. I nytteperspektivet er det mulig å spore både økonomiske og religiøse begrunnelser, men først og fremst går patriotismens mål igjen. Jeg vil undersøke om oppfordringen om den nøye kunnskapen også innebar beskrivelser av kvinners arbeid og forbruk, og om topografene fulgte oppfordringen.

⁵³ Faggot, “Tankar om Fäderneslandets Kanning och Beskriwande” *Swenska Wetenskapsacademiens Handlingar*. Vol I. 1741, 27. Hentet fra Adolfsson, 2000, 55 Adolfsson argumenterer for at Faggot hadde fysikoteologiske motiver.

⁵⁴ Hülphers, 1985, s. 105

⁵⁵ Apelseth, Arne, *Hans Strøm-eit utsnitt fra norsk opplysningstid*, Arbeidsrapport nr 81. Høgskulen i Volda, Volda 1999, s. 19

⁵⁶ Sogner, Sølvi, *Han far sjøl i stua. Trekk fra norsk familiehistorie før og nå*. Universitetsforlaget, Oslo 1990, s. 68

⁵⁷ Supphellen, 1979-1981, s. 198-210

*Skjemaet fra det Topographiske Selskab*⁵⁸

I første hefte av *Topographisk Jorunal* trykket Topographisk Selskab et detaljert skjema som selskapet ønsket at forfatterne skulle følge. Skjemaet var tatt fra presten Hans Jacob Willes beskrivelse over Seljord prestegjeld, ”der er befunden let og ordentlig, og fortjener at bruges som Regel. [...] Dog maae det ogsaa staae enhver frit for at vælge sin egen Plan, [...], om nogen bedre, end den her opgivne, maatte forefindes.” Selskapet kunne heller ikke pålegge forfatterne å skrive om alle de 58 punktene på skjemaet. Topografene burde selv bestemme hvilke deler som skulle beskrives, bare selskapets hensikt ikke ble satt ut av ”Öye”, som da var det patriotiske nyttemotivet.⁵⁹

Supphellen mener skjemaet egentlig stammet fra Hans Strøms bok om Sunnmøre fra 1762 og 1766, og kom til å forme hvordan man skrev topografisk litteratur i lang tid fremover.⁶⁰ Beskrivelsene skulle være delt opp i fire. Den første delen var en ”Geographisk-Historisk Beskrivelse” og ”Physisk Beskrivelse” der temaene dekket historie og områdets naturlige ressurser. I de to siste delene gjaldt omtalen *bruk av ressursene*, og punktene inneholdt næringer kvinner hadde mye av ansvaret for. Del tre ble kalt ”Oeconomisk Beskrivelse”, hvor blant annet ”Qvægavlingen”, ”Creaturenes Rygt”, husdyrs sykdommer, jordbrukere, håndtverksfolk og tjenere, handel og priser, mat og drikke, klessdrakt og hus skulle beskrives. Del fire var ”Politisk Beskrivelse”, hvor blant annet ”Folkets naturlige Beskaffenhed”⁶¹ skulle beskrives.

Forskning på arbeidsdeling i eldre tid viser at kvinnene hadde mye av ansvaret for husdyrhold, matlagning og tekstilproduksjon. Produktene fra husdyr og tekstilproduksjon var viktige salgsvarer i flere distrikter i Norge.⁶² I topografenes skjema hørte beskrivelsene av disse næringene naturlig hjemme i del tre. Del fire i skjemaet gjaldt blant annet husholdet. Forfatterne ble bedt om å samle inn kunnskap om alt fra fattigvesenet til befolkningens dyder og lyter, noe som åpnet for muligheten til å lære om mange

⁵⁸ Se vedlegg 3 for skjemaet

⁵⁹ Topographisk Selskab 1792, hefte 1, s. 15

⁶⁰ Supphellen, 1979-1981, s. 203

⁶¹ Ordet beskaffenhed betyr ”alle de egenskaber, omstændigheder ell. forhold, som er knyttet til en ting og giver den præg” (Kalkar, *Ordbog over det danske sprog 1700-1950*, bd 1-4, 1881-1907. Faksimilutgave. Historisk institutt, Statsarkivet i Bergen, 2000. www.hist.uib.no/kalkar/. Nedlastet 8/4-2009)

⁶² Dyrvik, Ståle, 1999, s 115-117. Lundqvist, Pia, *Marknad på väg. Den västgötska gårdfarihandeln 1790-1864*, Göteborgs Universitet, Göteborg, 2008, 112.

medlemmer innad i husholdet med ulik sosial status og kjønn. Men det er viktig å legge merke til at kvinner ikke eksplisitt nevnes i noen av temaene. Derfor oppfordret ikke Topographisk Selskap direkte til beskrivelse av kvinner.

Konstitutive og regulative sjangerkonvensjoner

I tekstlingvistikken skiller en mellom *konstitutive* og *regulative* sjangerkonvensjoner. Den første definerer sjangeren, og den andre stiller kvalitetskrav til teksten. Lingvisten Jan Svennevig bruker avisanmeldelse som eksempel for å forklare begrepet. Avisanmeldelser skal vurdere et produkt. Om en da ikke vurderer produktet i hele tatt, blir dette en omtale og ikke en avisanmeldelse. Dermed er vurderingen den *konstitutive* sjangerkonvensjonen. Om anmeldelsen var en dårlig anmeldelse, for eksempel ved å være for subjektiv og ikke ha faglige begrunnelser, så er ”faglig begrunnelse” en *regulativ sjangerkonvensjon*, dvs et kvalitetstrekk. Men en *regulativ sjangerkonvensjon* rokker ikke ved selve sjangeren om den mangler.⁶³

I den topografiske litteraturen er det *konstitutive* hovedhensikten, nemlig detaljerte beskrivelse over ulike sider i et område for å fremme landets velstand, og en viss tilknytning til temaene var nødvendig. Men ikke alle temaene måtte være med for at leseren skulle oppfatte teksten som topografisk litteratur. Et eksempel er Holms beskrivelse over Lister og Mandal, som oppga i forordet at han hadde utelatt beskrivelser av naturhistorie.⁶⁴ På samme måte kunne Holm latt være å skrive om husdyrhold. Verken husdyrholdet eller noen andre næringer der kvinner eller menn dominerte var *konstitutive sjangerkonvensjoner*. Om han derimot ikke hadde hatt med noen av temaene i skjemaet ville det være vanskelig å godta teksten som topografisk litteratur. Dermed var omtale av næringer kvinner dominerte i kun løst tilknyttet den *konstitutive sjangerkonvensjonen*.

Jeg vil argumentere for at omtale av næringene der kvinnene dominerte i var en *regulativ sjangerkonvensjon*. Om en først hadde valgt å beskrive *bruk av ressursene* i et prestegjeld, og så nevnte bare noen, ville det gå ut over kvaliteten på verket. Forfatterne ønsket så nøye kunnskap som mulig, og dermed skulle alle næringer nevnes. For eksempel nevnte Schøning at innbyggerne i Kvernes solgte bare ”lidt” fetevarer.⁶⁵ Ikke kun de viktigste

⁶³ Svennevig, Jan. *Språkkelig samhandling. Innføring i kommunikasjonsteori og diskursanalyse*. Cappelen akademiske Forlag, Oslo 2001, s 235

⁶⁴ Holm, 1794, hefte 8, s. 35

⁶⁵ Schøning, 1979, bd 1, s. 181

næringene skulle nevnes, alle skulle nevnes. Omtaler av alle næringene var dermed en viktig sjangerkonvensjon, og min hypotese er at denne sjangerkonvensjonen dominerer den topografiske tradisjonen fra Hans Strøm på 1760-tallet frem til 1800 i *Topographisk Journal*. Ønsket om å redegjøre for alle næringer førte også til detaljerte skildringer av kvinners forbruk og salgnæringer.

Siden det var et ønske om å beskrive næringene så nøye som mulig, åpnet det også for beskrivelser at menneskene bak produksjonen, til tross at produsentene ikke ble nevnt som egne temaer. Arbeid ble også beskrevet i karakteristikken av befolkningen (del 4). Menneskers arbeidsegenskaper var en viktig faktor for å oppnå den ønskede velstanden, noe jeg vil komme nærmere tilbake til i kapittel 4. Direkte beskrivelser av kvinner som produsenter var dermed også en *regulativ sjangerkonvensjon*, men i mindre grad enn beskrivelsene av næringene.

Beskrivelse over Fogderi Søndmør

Som allerede nevnt hevder Brekke og Supphellen at topografer etterlignet Strøms beskrivelse, og at skjemaet i *Topographisk Journal* var bygd på *Beskrivelse over Fogderiet Søndmør*.⁶⁶ Jeg er enig i at Strøms bok har en lignende oppbygning som skjemaet, og dekker mange av de samme temaene. Strøm disponerte teksten i to deler. En ”Almindelig” og en ”Besønderlig” del. Den første delen omfattet bind en hvor han beskrev Sunnmøre som en helhet. I bind to, den ”Besønderlige” delen, ble beskrivelsen strukturert ut fra enkelte prestegjeld. Lingvist Marit Lovise Brekke mener verket kan deles opp i tre deler. Den første delen var naturvitenskapelig, del to var merkantilistisk, og del tre var en presentasjon av de ulike prestegjeldene hvor de to første delene ble knyttet sammen.⁶⁷ Jeg er enig i at Strøms bok kan deles opp i tre deler, men siden det var en merkantilistisk intensjon bak naturvitenskap i perioden også,⁶⁸ kaller jeg den første delen *ressursbeskrivelse* og den andre delen *bruk av ressursene*.

I del 2, *bruk av ressursene*, inngår næringer dominert av kvinner. Et kapittel var viet til ”Qvæg-Avlingen” (7), et til åkerbruk (6) og et om ”Indbyggerne i Almindelighed, deres Mund-Art, Skikke, overtroeske Meninger, Antal, Leve-Maade, Klæde-Dragt, Bygnings-Maade, Tilstand med videre” (10). De samme temaene går igjen i andre bind (3 del) hvor

⁶⁶ Brekke, 1996, s. 94-97, Supphellen, 1979-1981, s. 203

⁶⁷ Brekke, 1996, s. 46

⁶⁸ Mer om økonomiske motiver bak naturvitenskap, se Bjerke, 2008.

omtalen av hvert enkelt prestegjeld er en liten topografisk beskrivelse. Under disse temaene i både første og andre bind, ble kvinners næringer og forbruk beskrevet.

To av grunnene til at Strøm har blitt kalt en sjangerfornyer var hans systematikk og samtidsorientering. I systematikken lå hans bruk av variabler eller punkter. Lokale forhold styrte ikke fremstillingen, snarere punktene eller variablene, det vil si temaene i skjemaet. På den måten kunne ulike prestegjeld sammenlignes.⁶⁹ Næringer kvinner dominerte i og beskrivelser av innbyggerne, noe som inkludert kvinner, var noen av punktene. De ble *regulative sjangerkonvensjoner*. Hvorfor?

Hovedmotivet, nemlig et ønske om nøye kunnskap gjorde at Strøm beskrev så mye som mulig av bøndernes mangesysleri, samt egenskaper ved befolkningen som var skadelig eller bra for velstanden. Dessuten er det mulig det var en tradisjon for å beskrive både innbyggere og kvinners næringer i den eldre topografiske litteraturen. Hans Strøm bygde også sin beskrivelse på en eldre tradisjon, til tross for at han endret den.⁷⁰ En annen årsak kan være at de patriotiske selskapene hadde alle næringer, inkludert de som var dominert av kvinner og innbyggernes dyder og lyder, som viktige poster på programmet for å bedre samfunnet. Dette kom spesielt godt til syne gjennom økonomiske tidsskrifter, landhusholdningsselskapene og premievirksomhetene som økte i andre halvdel av 1700-tallet.⁷¹ Hovedmotivet, nemlig et ønske om nøye kunnskap, kombinert med en interesse som allerede var tilstede i samtiden for kvinners næringer og forbruk, førte til at kvinner som produsenter og deres næringer og forbruk var viktig å få med seg, som fiskeri og sjøfart.

Reise gjennom en deel af Norge

Schønings *Reise gjennom del af Norge* er det formmessige unntaket i de topografiske tekstene jeg har valgt, og han følger Strøms skjema i liten grad. Jeg er i tvil om Schønning selv oppfattet sin reisebeskrivelse som en topografisk tekst. Om man ser på titlene til de fleste topografiske beskrivelser etter 1760, så inngår ”fysisk og oeconomic beskrivelse

⁶⁹ Lie/Eliassen, *Faktisk talt, Statistikkens historie i Norge*, Universitetsforlaget, Oslo 2001, s. 24

⁷⁰ Som for eksempel det allerede nevnte eksempel om Olaus Magnus.

⁷¹ Et par eksempler: Monica Aase viser til premieutdeling til kvinner for tekstilproduksjon. (Aase, ”Kvinnernes premiesøknader”, *Norsk litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1995*, (red. Johnsen og Eriksen) bd 1, Universitetsforlaget, Oslo, 1998, s. 85-90) Amdam viser at jordbrukstiltakene var også rettet mot forbedring av eng til husdyrhold. (Amdam, 1985, s. 98-105, 134) Det ble skrevet om blant annet saueavl i *Danmark og Norges Oeconomiske Magazin* som var redigert av Pontoppidan, en velkjent topograf. (Supphellen, 1979: s. 199)

over”, ”naturlig og eoconomisk beskrivelse” eller bare ”beskrivelse over” i titlene.⁷² Schönings tittel er derimot *Reise giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774 og 1775 paa Hans H.Maj Kongens bekostning er giort og beskreven*. Han ga ingen løfter om at dette skal være en beskrivelse. Han brukte ikke engang ”Forsøg paa Beskrivelse” som tittel, som flere av andre topografer valgte.

Schønning beskrev de samme emnene, men systematikken manglet. Han hadde kun en fortløpende beskrivelse av reisen hvor ingen av temaene ble systematisk presentert.⁷³ Samtidig er temaene så like at jeg velger å inkludere Schønning i den topografiske sjangeren. Hva slags ressurser prestegjeldet hadde, og hvordan befolkningen brukte dem er detaljerte redegjort for med få unntak, inkludert kvinners næringer og forbruk.

Topographisk Journal

Som allerede nevnt, beskrev Bassøe det som en ære å forsøke seg på en beskrivelse som selskapet kunne bedømme om passet til deres samlinger og ”patriotiske Formaale”.⁷⁴ Han benyttet seg av de samme fire delene skjemaet la opp til: geografisk-historisk, fysisk, økonomisk og politisk beskrivelse. Også underpunktene var nevnt i samme rekkefølge, selv om noen punkter var slått sammen eller utelatt. I forordet oppga også Bassøe hvorfor noen av temaene var utelatt: ”Man maa dog ikke vente af mig nogen gandske ordentlig og fulstændig Land-Beskrivelse dertil har jeg ikke de fornödne Indsigter og Evner og mangler Hjelpemidler.”⁷⁵ God kjennskap til det som skulle beskrives var viktig. Bassøes bygde også redegjørelsen på lang erfaring. Han hadde bodd i prestegjeldet i 42 år:

I denne lange Tid har jeg ved egne Bestræbelser, mange Rejser og Samlinger med Almuen i Embets-Forrætninger, erhvervet Kundskaber om Districtet, Folket, og Land-Oeconomien her i Egnen, jeg herved vil meddele, der ikke ere grundede paa Gisninger,

⁷² Se liste over ulike topografiske titler i Supphellen, 1979-1981, s. 210

⁷³ Det er noen andre argumenter som også støtter ideen om at Schønning ikke oppfattet *Reise giennem del af Norge* som et topografisk verk. Han nevnte ikke Hans Strøm i forordet, slik som de andre topografiske forfatterne gjorde. Dette til tross for at han kjente Hans Strøm personlig. Hans Strøm takker Schønning i sitt forord. ”Næst disse [de lokale prestene] har jeg ingen mer at takke end Hr. Rector Schønning, som har viist sig sær beredvillig i at meddele adskillige til min Hensigts Befordring tiende Historiske Efterretninger.” (Strøm 1762, ”Til Læseren”, unummerert) Schønning henviser også til både til Strøm og *Beskrivelse af Fogderiet Søndmør*. Han hadde dermed kunnskap i hva en ”Beskrivelse” burde inneholde. (Strøm 1979, bd 1, 90, 95, 149, 170, 186. Bd 2, 18, 269) At Schønning ser teksten som en reiseberetning styrkes også av skildringen hans. Han nevnte ofte endrede reiseplaner, om dårlig vær og hva han så fra hesteryggen, til sjøs eller til fots i løpet av reisen. Slike opplysninger forekommer svært sjelden hos både i Strøms beskrivelse og tekstene i *Topographisk Journal*.

⁷⁴ Bassøe, 1795, hefte 17, s: 77

⁷⁵ Bassøe, 1796, hefte 17, 78-79

uforsögte Speculationer, eller uvisse Calculationer, men paa Sanhed og egne Erfaringer.⁷⁶

Historiker Lene Ingemann Jørgensen har påpekt hvordan krav til observasjon og dokumentasjon var viktige uskrevne regler i danske topografier. Det var et viktig vitenskapelig krav, og en del av topografenes metode for å komme frem til sann kunnskap.⁷⁷ Bassøe påpekte selv at han hadde erfaring og interesse for husdyrhold og tekstilproduksjon, noe som kan ha bidratt til beskrivelsene av kvinners næringer og forbruk. Han hadde forsøkt nye metoder innen sauehold, og tatt initiativ til en stampemølle slik at innbyggerne skulle bli såpass fornøyde med sine egne klær at de ikke kjøpte utenlandske tekstiler.⁷⁸

Amtmann Peder Holm beklaget heller kvaliteten på verket som følge av mangel på både kart og historiske dokumenter. En kunne ikke forvente seg et verk som var i ”yderst Fuldkommed”. Han hadde også utelatt opplysninger om naturhistorie, fordi ”derom kan söges Efterretning i Biskop Pontoppidan, professor Ströms og andres Skrifter”.⁷⁹ Det var den nødvendige kunnskapen som skulle med, det som var spesielt for området, noe som inkluderte beskrivelser av kvinners næringer og forbruk. Oppbygning av verket var likt Ströms. Verket var omfattende, 500 sider fordelt på seks forskjellige hefter i *Topografisk Journal* i årene 1794-1795. Han valgte først å beskrive hele Lister og Mandal, hvor punktene lignet skjemaet fra *Topografisk Journal*. Neste del var delt opp i ulike sogn, som i Ströms ”Besønderlige” del hvor mange av de samme temaene ble tatt opp på ny.

Amtmann Christian Sommerfelt tok for seg hele Christians Amt i sin beskrivelse, men valgte en litt annen inndeling enn de andre. I første del på 136 sider holdt også han seg til en beskrivelse som knyttet seg tett opp til skjemaet i *Topographisk Journal*, med få forskjeller. Andre del var derimot mer spesiell om vi sammeligner med de andre topografene. Den var viet kun til hvordan velstanden i amtet kunne økes, og emnene var valgt ut etter det: misvekst, fri kornhandel, om kornmagasiner, jordbrukets forbedring, økning av binæringer og ”Overdaadighedens Inskrænkelse”.

⁷⁶ Bassøe, 1796, 17 hefte, s. 79

⁷⁷ Jørgensen, Lene: ”Omkring en litterær genre – Danske egnstopografier publiceret I årene 1755-1845” *Unifol*, Årsberetning 1980, Institut for Folkevidenskab, Københavns Universitet, København 1981, s. 40-41. Kravet til observasjon er også nevnt hos Anne Eriksen og Marit Brekke. (Eriksen, 2001, s. 301-302 Brekke, 1996, s. 95-96)

⁷⁸ Bassøe, 1796, hefte 18, s. 74-75

⁷⁹ Holm, 1794, hefte 8, s. 35-37

Öyemedet af mine Undersøgninger om dette Amts naturlige Beskaffenhed og oeconomicke Forfatning har været at gavne. [...] jeg troer derfor, at det ikke skal ansees unyttig at slutte dem med nogle Anmærkninger, som lede nærmere til denne Hensigt.⁸⁰

Ønsket om å arbeide for innbyggernes vel, som var hovedhensikten med den topografiske litteraturen førte til at Sommerfelt valgte å prioritere annerledes. Samtidig satte han ikke selskapets hensikt ut av øye, som han hadde forpliktet seg til ved medlemskapet, ved å fokusere på nytteperspektivet, og inkluderte også kvinners næringer og arbeid.

Amtmann Ole Hannibal Sommerfelt gjorde det klart allerede i tittelen at dette var en *Kort beskrivelse over Finmarken*. Artikkelen på 83 sider var tett knyttet opp til temaene, hvor naturressurser, innbyggerne og næringer ble redegjort for, om enn ikke like systematisk som skjemaet i *Topographisk Journal*. Han redegjorde for kvinners arbeid, men beskrev ikke markedsrettet arbeid blant kvinner som husdyrhold og tekstilproduksjon.

Sterke sjangerkonvensjoner?

Hensikten, tematikken og strukturen i topografiene var dermed relativt lik fra Hans Strøms beskrivelse over Sunnmøre i 1762/1766 til Sommerfelts beskrivelse over Finnmark i 1799, noe som også inkluderte beskrivelser kvinner. Samtidig er det ingen som referer til eksplisitt at trekkene var viktige konvensjoner å følge, med unntak av Bassøes erklæring om å følge selskapets patriotiske formål. Ingen av topografene fulgte Strøms struktur eller skjemaet i *Topographisk Journal* slavisk.

Samtidig tror jeg at Strøms punkter innebar mye plass til kvinners næringer eller forbruk kan allikevel påvirket topografene til lignende beskrivelser i sine områder. Påvirkningen kan ha blitt forsterket gjennom uskrevne krav om lesning av andres tekster, som kommer frem i ulike forord hvor topografene unnskyldte seg over at de ikke hadde fått lest så mye som de ville eller ved deres henvisninger til andre topografer. Vitenskapsmiljøet i perioden kan også ha ført til interessen, gjennom fokus på alle næringer og innbyggere, inkludert kvinner. Schönings løse tilknytning til Strøms oppbygning til tross for at de kjente hverandre godt, og hans henvisninger til premiene, kan også tyde på dette.⁸¹ Kombinasjonen av et ønske om å undersøke området nøye ut fra et patriotisk motiv, og en bevisstgjøring av mangfoldet næringer som burde skrives ned gjennom skjemaene,

⁸⁰ Sommerfelt, 1796, hefte 15, s. 3

⁸¹ Som påpekt før, en annen årsak til den løse tilknytningen kan være at han oppfattet sin beskrivelse som en reiseskildring og ikke en topografisk tekst.

lesning av ulike tekster og kontakt med et bredere vitenskapsmiljø, kan ha ført til at beskrivelser av næringene kvinner dominerte i fikk mye plass.

Det varierer hvor ofte kvinner som produsenter ble omtalt. Til tross for vekt på næringer og innbyggere, så generaliserte topografene til ”Indbyggerne”, ”Almuen” ”Bøndene”. En årsak til mindre fokus på kvinner som produsenter kan være organiseringen av arbeidet i husholdet. Et eksempel er Gerhards Schønings omtale av Surnadal på Nordmøre. Her mente han at bøndenes velstand hvilte på jordbruket og på grunn av deres flid var også tilstanden ”vel”. Bøndene dyrket blant annet lin og humle, og det ble vevd ”en Temmelig Deel Lerreder, saa adskillige Bønder deraf kan sælge for 20 til 30 riksdaler aarlig eller for meere”.⁸² Salg av lerreter ble fremstilt som en svært viktig inntekt, om en ser på verdien av 20 til 30 riksdaler. I 1770 årene var fire eller fem riksdaler verdien av en ku.⁸³ I forskning på arbeidsdeling er det understreket at tekstilarbeid var primært kvinnearbeid i Norge, og Schøning omtalte kun kvinner i forbindelse med tilvirkning av tekstiler i andre områder. Om menn hadde laget lerretene, er det sannsynlig at det ville blitt nevnt. Men ikke bare tilvirkning av lerretene var viktig for denne inntekten i Stjørdal. Råvarene ble dyrket på gården, og i åkerbruket jobbet menn og kvinner, og derfor sto hele husholdet bak denne produksjonen. Dette er et eksempel på en husholdsøkonomi, hvor alle medlemmer var viktig for at handelen skulle gå rundt. Det kan være en av grunnene til at kjønn ikke alltid er nevnt like mye.

Tankar om fädernslandets känning och beskrivande

På samme måte som Strøm skal ha påvirket senere norske topografer, har svenske historikere lagt vekt på Jacob Faggots påvirkning i det svenske miljøet. I 1741 publiserte Jacob Faggot *Tankar om fädernslandets känning och beskrifwande* en instruksjon for beskrivelser av lokale områder. Den svenske historikeren Sten Lindroth mente at ”ekonomiska sockenbeskrivningar enligt Faggot strömmade in til Vetenskapsakademien och han åberopas ständigt, ännu omkring 1780, av svenska hembygdsförfattare”⁸⁴ Også

⁸²Schøning, 1979, bd 1, 97-98

⁸³Lunden, *Norges Landbrukshistorie* Det norske samlaget, Oslo 2002, s. 268. Kilde: Valen-Sendstad, 1969.

⁸⁴Lindroth, Sten, 1978, s 126-127.

Maria Adolfsson mente at Faggots forfatterskap var normgivende⁸⁵ Mattias Legnér modifierer derimot Faggots påvirkning på senere tekster. Han mener få forfattere brydde seg om å følge Faggots instruksjoner eller noen andre instruksjoner. Påstanden hans bygger ikke på en systematisk undersøkelse, men ”inntrykket är att for de fleste författare knappast kan ha haft mer än en allmänt inspirerande betydelse”⁸⁶ I hvilken grad fulgte Schissler og Hülphers Faggots instruksjon?

Instruksjonen Jacob Faggot ga ut i 1741 var omfattende. Hele 165 spørsmål var satt opp under 12 hovedpunkter: Åkerbruk og jordsmonn (1), eng og beite (2), skog og utmark (3), husdyrhold (4), jakt og skinnvarer (5), sjøer, strømmer, sjøfart og fiskeri (6), verk og steinarter (7, 8, 9), landets ”prydnader” (10), om husholdning, utskyld, seder, bebyggelse, næring og landets utseende (11), handel, husflid og ”rätta näringssett” (12).⁸⁷ Mye vekt var dermed lagt på næringer eller hushold hvor kvinner hadde mye av ansvaret, noe som også ble understreket av mengden spørsmål under hvert hovedpunkt. Men også buskapsgjødsel, eng og beitehager, husholdningsspørsmål, handel og husflid var viet 57 spørsmål. Dermed var kvinners næringer *regulative sjangerkonvensjoner*, på samme måte skjemaet i *Topographisk Jorunal*.

Schissler og Hulphers tok opp flere av emnene som Faggot ønsket at topografene skulle beskrive, men de fulgte ikke skjemaet systematisk som majoriteten av de norske topografene jeg har undersøkt. De er også ulike hverandre i emner og kapitteinndeling.⁸⁸ Schissler valgte å skrive om området som helhet. Av tretten kapitler var to viet til linnæringen, noe som tyder på at lokale forhold kan ha styrt inndelingen av temaer. Linnæringen var en av hovednæringene i Hälsingland på midten av 1700-tallet.⁸⁹ Abraham Hülphers holdt seg også til lignende temaer, men valgte å sammenligne sogn for sogn hovedsaklig ut fra nøkkelord, men ikke like detaljert som Faggot ønsket det og heller ikke i samme rekkefølge. Begge topografene deler imidlertid Faggots vekt på både

⁸⁵ For diskusjon om Faggots betydning for senere topografisk litteratur, se Adolfsson, Maria, s. 51-58. Legnér, s. 95-109 Adolfsson legger ved andre topografer som også var viktige inspiratorer for andre forfattere.

⁸⁶ Legnér, 2004, s. 190

⁸⁷ Faggot Jacob, 1741, ”Tankar om fäderneslandets kännning och beskrifwande”, *Kungl. Svenska Vetenskaps-akademiens handlingar*, Vol. 2

⁸⁸ med unntak av Schøning

⁸⁹ Fiebranz, 2002, kapittel tre, spes 104ff, 116

husdyrhold, tekstilproduksjon og beskrivelser av befolkningens skikker og seder, noe som også innebar beskrivelser av kvinner som produsenter og deres forbruk.

Dermed må jeg si meg enig med Legnér. Instruksjonen til Faggot hadde en liten direkte betydning for både Hülphers og Schissler. Temaene var like, men oppfordringer om å skrive samtidsorienterte beskrivelser med vekt på landbruket kom ikke bare fra Faggot. Lignende oppfordringer kom fra flere selskap og privatpersoner som ønsket å fremme landbruket.⁹⁰ De refererer heller ikke til Faggot eller takket ikke han, noe som også tyder på at påvirkningen var liten. Men til tross for at svenske topografer følger en felles instruksjon i mindre grad enn majoriteten av de norske topografene, ser man allikevel en form for systematikk, siden de samme hovedemnene tas systematisk opp i begge beskrivelsene. Og hovedemnene er de samme som de norske.

Likheten i hovedemnene kan være knyttet til samarbeidet mellom det vitenskapelige miljøet i Norge og Sverige. Topografene var tett knyttet til hverandre, både innefor og mellom landegrensene. Verken Hülphers eller Schissler referer til norske topografier, men norske topografer var kjent i de det svenske miljøet. Hans Strøm ble medlem av det *Det Kungliga Patriotiske Selskap* fra 1776, det samme selskapet Hülphers ble medlem av i 1775. Strøm henviser også både til svenske reiseberetninger og vitenskapsmenn.⁹¹ Lene Ingemann Jørgensen har påpekt hvor viktig det var nettopp å lese andre topografier for å selv kunne skrive tilfredstillende.⁹² Topografenes hyppige referering til andre verker kan kanskje også sees i dette perspektivet, og også dere unnskyldninger i forordet over hva de dessverre ikke har fått lest fordi tilgangen til bøkene har vært vanskelig.⁹³ Dermed kan systematikken i hovedemnene ha vært påvirket indirekte av andre topografer gjennom kjennskap til andre verker og gjennom den direkte kontakten topografene hadde med hverandre gjennom ulike patriotiske selskap, til tross for store geografiske avstander.

⁹⁰ Se Légner, 2004, kap 4.

⁹¹ Liste over Hans Strøms medlemskap i ulike selskap, se. Apelseth, 1999, s 9. Brekke viste til referanser Strøm brukte hvor Linnés reiseberetninger sto sentralt. (Brekke, 1998, s. 64-68)

⁹² Jørgensen, 1981, s. 40. Danske topografer henviste også til Strøm. (Jørgensen, 1981, s. 33) Sentralt i København ble det også oppmuntret til å følge Strøms "Plan" da det skulle lages en topografi over Færøyene (Supphellen, 1979-1981, s.200)

⁹³ Se for eksempel Holm, 1795, hefte 8, s. 35-37. hefte Bassøe, 1795, hefte 17 s. 79. Strøm, 1762, "Til Læseren", unummerert. Bassøe og Holm klager på mangel på historiske dokumenter de kan benytte seg av, mens Strøm nevner mangel på offentlige biblioteker.

Nøkkelordene kan ha vært styrende for hvilke emner som burde nevnes, men detaljgraden ser ut til å variere ut fra lokale forhold. Med en felles hensikten til litteraturen, som nettopp var nytteperspektivet hvor målet var å samle kunnskap for at tiltak kunne taes for å øke velstanden både lokalt og nasjonalt, er det naturlig at næringer fikk ulik plass. Det ser også ut til å styre særlig Schissler, som lar linnæringen få to egne kapitler. Viktige næringer, eller det som trengtes å utbredes fikk ekstra plass, og i den forstand la topografene også vekt på lokale forhold.

Kanskje er det mulig å spore en forskjell mellom norsk og svensk topografisk litteratur i nettopp detaljgraden. De norske topografiene skrev om samme eller mindre område, var avhandlingene lengre. Schisslers beskrivelser over hele Hälsingland var bare på 75 sider, og Hülphers beskrivelse over Medelpad på 129 sider. Til sammenligning med Strøms verk over Sunnmøre som var til sammen på over 1000 sider. Den korteste norske topografiske beskrivelsen jeg har undersøkt var Ole Hannibal Sommerfelts beskrivelse, og den var på 80 sider, men ble til gjengjeldt kalt *Kort Beskrivelse over Finmarken*. Om forskjellig lengde var et gjennomgående forskjell mellom den norske og svenske sjangeren er vanskelig å vite uten nærmere undersøkelser, men det kan kanskje bidra til at lokale forhold ble mindre detaljert beskrevet. Kvinner som produsenter og forbrukere ble redegjort for hos både Schissler og Hülphers, men om tekstene hadde vært på lengde med de norske, ville kanskje beskrivelsene vært enda mer utførlige i Sverige. Men at lengden ikke har alt å si kommer også frem om en sammenligner for eksempel Holms lange beskrivelse på over 500 om Lister og Mandal og Hülphers 80 lange sider over Medelpad. I Hülphers beskrivelse er beskrivelser av kvinners arbeid mer synlig, noe som viser at beskrivelsene av kvinner som arbeidere også varierte fra person til person, til tross for lignende opphav og hensikt med sjangeren.

Oppsummering

Topografene hadde samme hensikt, et ønske om å samle inn nøye kunnskap slik at områdene kunne forbedres. Det var litteraturens *konstitutive sjangerkonvensjon*. Med et slikt ønske var det naturlig å beskrive så mye som mulig av bøndekonomen, noe som også førte til beskrivelser av kvinners næringer. Men kravene til å lese andre tekster kan ha ført til en bevisstgjøring av det mangfoldet av næringer som burde skrives ned, samt formet tematikken og strukturen. I både norsk og svensk topografiske litteratur er de samme temaene, nøkkelordene, tatt systematisk opp, selv om topografene valgte utelate

noen og endre rekkefølgen. At kvinners næringer allikevel ble konsekvent nevnt, tyder på at næringene de dominerte i var viktig *regulative sjangerkonvensjoner*. Vekt på husholdet og innbyggernes skikker og seder var også vektlagt, både i skjemaene og hos topografene. Kvinner som produsenter og forbrukere var nevnt, om enn i mindre grad. Dette kan bunne i organiseringen av husholdene hvor alle medlemmene var involvert i handelen, samt i hvilken grad topografene mente kvinnenens arbeidskapasitet og forbrukvaner var viktig for den lokale økonomien.

3. Markedsrettet arbeid

I dette kapitlet vil jeg undersøke holdninger knyttet til salgsnæringene kvinnene dominerte i. 1700-tallets jordbruk var bygd opp omkring en kjønnsarbeidsdeling hvor menn og kvinner hadde forskjellige oppgaver. Arbeidsdelingen varierte over tid og sted, og var i noen områder mer fleksibel enn andre. Jeg vil først undersøke hvilke salgsnæringer kvinner hadde hovedansvar for i jordbruket, og om topografene oppfattet disse næringene som viktig for økonomien. Deretter vil jeg undersøke om de verdsatte og oppmuntret salgsnæringene kvinnene dominerte i. I tidligere undersøkelser har det blitt hevdet at embetsmenn, inkludert topografer og embetsmenn tett knyttet til det topografiske miljøet, så med skepsis på det markedsrettede arbeidet til bøndene. Dette fordi embetsstanden sto for et selvbergingsideal, hvor både markedsrettet arbeid og kjøp av varer var ansett som skadelig for bondestanden. Fremmet topografene et naturalhushold eller beskrev de salgsnæringene som en ressurs for husholdet, området og landet? Og hva kan forklare topografenes holdninger?

Markedsrettet arbeid blant kvinner i jordbruket

Historikere har benyttet begrepene mangesysleri og kjønnsarbeidsdeling i omtale av bondeøkonomien i tidlig moderne tid.⁹⁴ I både Norge og Sverige var 90% av befolkningen bosatt på landsbygda hvor bøndene ble i økende grad involvert i kjøp og salg av varer og tjenester. I Norge drev bøndene et mangesysleri ved å kombinere jordbruk med eksportnæringer som tømmer, fiske og bergverk, i tillegg til sjøfart. I Sverige omfattet mangesysleriet binæringer som gruvearbeid, trelast, jakt, fiske, skogsdrift og håndverk. Håndverkstradisjonen ble viktigere utover 1700-tallet med blant annet tekstiler som viktige salgsvarer. Jordbruket i både Norge og Sverige var preget av en viss spesialisering etter naturressurser, noe som førte til en innlandsk handel mellom ulike regioner. På Østlandet og i Trøndelag i Norge, og i søndre og midtre Sverige var hovednæringen kornproduksjon, mens husdyrhold var hovednæringen i fjell- og skogbygdene i begge land.⁹⁵ Dette ga grunnlag for handel, og varestrømmen omfattet korn, smør, ost, kjøtt,

⁹⁴ Dyrvik, 1999, s. 98, 150-153

⁹⁵ Det var grenser for hvor spesialisert jordbruket kunne være. I kornbygdene trengte de husdyr til gjødsel, og i fjellbygdene trengte de litt korn for å dempe kostnadene for korn kjøpt utenbygds fra. I

tal, huder, skinn, slaktefe, livdyr, høy, halm og håndverksprodukter. Handel foregikk også lokalt og internasjonalt. Bønder i nærheten av kjøpsteder reiste til markeder og solgte ferske jordbruksvarer, og handel pågikk innad i bygdene. Profesjonelle kjøpmenn kunne også kjøpe opp varene og frakte dem ut av landet, selv om det i mindre grad gjaldt jordbruksvarene.⁹⁶ Dyrvik mener den innlandske omsetningen av jordbruksprodukter må ha vært stor, men at det er vanskelig å få noen ”brukbare” tall for den innenlandske omsetningen.⁹⁷ Til tross for den innenlandske handelen var Norge avhengig av stor kornimport. 1/3 av kornet i Norge måtte importeres til landet. Til det sønnafjelske kom kornet fra Danmark på grunn av kornmonopolet. Norge var derimot relativt selvforsynt på produkter fra husdyr. Også Sverige hadde korn som den viktigste importvarene, og importerte lite husdyrprodukter.⁹⁸

Få empiriske studier er gjort på kjønnsarbeidsdeling blant bønder i Norge og Sverige, og derfor er vanskelig å kartlegge akkurat hva som var kvinnedominert og mannsdominert markedsrettet arbeid. Vi vet at eksportnæringene i Norge var dominert av menn. Det var flest menn som dro til sjøs, arbeidet med tømmer, fiske og jobbet i bergverksindustrien.⁹⁹ Også i Sverige var menn borte i lengre tid i skogdriften, på handelsreiser og i fiske og jakt, spesielt i fjell- og skogbygdene. Kvinnene fikk da et økt ansvar i jordbruket. Menn var også i krigstjeneste over lengre tid. Tjenestetiden i Norge var på ti år og 50% av alle menn mellom 20 og 30 år var i tjeneste. I krigstid betydde det et permanent tap av disse mennene, men også i fredstid kunne de bli innkalt til annet arbeid.¹⁰⁰ I Sverige var mange menn, spesielt fra skog- og fjellbygdene, i militæret. Jan Lindegren har funnet ut at 30 % av alle unge menn døde i krig før fredstiden i 1720. Kvinner klarte å overta menns arbeidsoppgaver i jordbruket i så stor grad at tapet ikke fikk store konsekvenser for lokalsamfunnet. Etter 1720 sank antall dødsfall og soldater, men fremdeles ble mange

tilegg påvirket konjunktorene handelen. Det var mindre handel i dårlige tider enn i gode. (Dyrvik, *Norsk økonomisk historie*, bd 1, 1500-1800, Universitetsforlaget, Bergen, 1979: s.150-153.)

⁹⁶ For Norge: Dyrvik, 1979: 150-153 For Sverige: Behre/Larsson/Österberg, 2001, s. 226-228

⁹⁷ Dyrvik, 1979: 150-153 Jeg har heller funnet noen tall for den innlandske omsetningen i Sverige, men Magnusson legger vekt på en økende omsetning fra 1750, men spesielt fra 1800. (Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Prisma, Stockholm 1999, s. 209-210)

⁹⁸ Se tabell i Göran Behre, Lars Olof Larsson og Eva Österbergs, 2001, s. 260

⁹⁹ Kvinner arbeidet også med foredling av fisk. Nedkvitne viser for eksempel til hvordan kvinnene arbeidet med salting og frakting av sild i Ryfylket på 1700-tallet. (Nedkvitne, Arnved, *Mens Bønderne seilte og Jægtene For. Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*. Universitetsforlaget, Oslo 1988, s. 527) Et studie av kvinners arbeid i fiskeri er utelatt fordi jeg ønsker å fokusere på de næringer hvor kvinnene hadde hovedansvaret.

¹⁰⁰ Sandvik, Hilde, “Tidlig moderne tid i Norge 1500-1800”, *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Cappelen, Oslo 2006 s. 143-145

menn innkalt til hæren.¹⁰¹ Dermed var et trekk som kjennetegnet arbeidsdelingen at kvinnenes arbeid var hovedsaklig i nærheten av gården, mens menn var mer bortreist. Et annet kjennetegn, som også kan sees ut fra menns reisemønster, var kvinnenes fleksibilitet i arbeidsoppgaver. De steppet inn når menn var borte i kortere eller lengre perioder, og gjorde da også tradisjonelt mannsarbeid.

Historikere og etnologer har ellers lagt vekt på en fast arbeidsdeling mellom kjønn i jordbruket. Kvinner tok seg av barnepass, alt husarbeid, matlagning, husdyrhold og tekstilproduksjon. Menn hadde hovedansvar for øvrig produksjon som åkerdyrking, bygning, reparasjon og transporter, inkludert fedrift og transport av handelsvarer. I arbeidsoppgaver hvor menn hadde hovedansvaret arbeidet også kvinner, som i skuronna.¹⁰² Arbeidsdelingen var allikevel ikke statisk, den varierte både geografisk og over tid. Til tross for at såing var mannsarbeid i Norden, var arbeidsoppgaven tradisjonelt kvinnearbeid i Nord-Norge.¹⁰³

Normer knyttet til kjønnsarbeidsdelingen kunne være strenge. Et eksempel gir historiker Andreas Marklunds undersøkelser av de strenge normene mot menn som arbeidet med kyr på den svenske landsbygda. Han henviser til flere saker i Uppsala domkapittel hvor menn ikke har mulighet til å fullføre driften på grunn av kvinnemangel på gården. De ”magiske og seksuelle” undertonene som lå i melking og alle former for meieriforedling var uforenlig med den maskuliniteten som ble fremhevet i tidlig moderne Sverige.¹⁰⁴ Etnologen Brit Bergren mener også terskelen var høy for at menn skulle gjøre kvinnearbeid i ”det gamle bondesamefunnet” 1850-1950. ”Den sosiale prisen de betalte var også høy. De måtte være forberedt på slengbemerkinger og kunne få sterkt nedsettende klengenavn, og i det beste (eller verste) fall nedlatende medlidenhet”.¹⁰⁵ Kvinner som gjorde mannsarbeid, var derimot mer anerkjent. Det var mannen som mistet status om arbeidet ble gjort med han i nærheten.

¹⁰¹ Lindegren, ”Men, Money and Means”, *War and Competition Between States*. (red. Contamine) Clarendon Press, Oxford 2000, s. 161-162

¹⁰² Lundqvist, Pia, *Marknad på väg. Den västgötska gårdfarihandeln 1790-1864*, Göteborgs Universitet, Göteborg, 2008: 112. Dyrvik, Ståle, 1999, s. 117

¹⁰³ Gjerdåker, Brynjulv, *Norges Landbrukshistorie. Kontinuitet og Modernitet*, bd 3, 1814-1920, Det norske samlaget, Oslo 2002, s. 34

¹⁰⁴ Marklund, Andreas: *Marklund. I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, Borea, Umeå 2004, s. 156.

¹⁰⁵ Brit Berggreen, *Idealmønstre og realmønstre. Kryssing av kjønnsrollegrensene i norske bondekultur*, Oslo/Athen 1990, s. 280.

Bergrens studier viser også at arbeidsdelingen kunne være fleksibel, til tross for sterke normer mot grenseoverskridelser. I Bollebygd ved Göteborg, hvor tekstilproduksjon var en viktig inntekt, strikket både kvinner og menn på 1860-tallet.¹⁰⁶ En årsak til fleksibel arbeidsdeling til tross for de sterke normene kan være organiseringen av husholdet som en økonomisk enhet. Husholdet var en liten bedrift hvor hele familien utgjorde arbeidskraften i tillegg til tjenere, slektninger og andre losjerende. Også datidens institusjoner som kirke og stat så på husholdet som en viktig økonomisk enhet i samfunnet.¹⁰⁷ I en slik organisering var en avhengig av at medlemmer bidro for at husholdet skulle gå rundt. Dette kan da også omfattet at menn noen ganger måtte gjøre typisk kvinnearbeid, og kvinner typisk mannsarbeid. Hvor kjønnsarbeidsdelingen var annerledes kan idealene igjen ha endret seg. Olaf Löfgren viser for eksempel utviklingen av meieridriften, hvor det etter hvert ble akseptabelt at menn gikk i fjøset, en endring som skal ha vært felles for hele Norden¹⁰⁸

Lokale variasjoner kan derfor ha forekommet i de områdene topografene beskrev, men variasjonene er vanskelig for meg å finne uten omfattende undersøkelser. Derfor har jeg tatt utgangspunkt i den generelle fremstillingen av arbeidsdeling, hvor kvinner hadde ansvaret for barnepass, husstell, tilvirkning av mat, tekstiler og husdyrhold. Av disse arbeidsoppgavene var tilvirkning og salg av tekstiler og husdyrprodukter nevnt i den topografiske litteraturen. At kvinner hadde mye av ansvaret for produksjonen av disse salgsvarene, støttes også av forfatterens egne notater. Topografene nevnte kvinner i forbindelse med tekstilproduksjon for salg. I omtale av husdyrhold som salgsnæring var ikke hvem som jobbet med produktene nevnt, men i forbindelse med i omtale av annet arbeid på gården, beskrev forfatterne alt stell av dyra som hovedsakelig kvinners ansvar, noe jeg vil komme tilbake til i kapittel 4.

Kvinnens salgsvarer i den topografiske litteraturen

Jeg har valgt ut beskrivelser som dekker ulike områder av Norge og Sverige, hvor næringsgrunnlaget var forskjellig: Møre- og Romsdal i vest, Vest-Agder i sør, Finnmark i

¹⁰⁶ Berggreen, 1990, s. 62

¹⁰⁷ Se for eksempel Amy Erickson, 2005, s. 4

¹⁰⁸ Löfgren, Orvar "Kvinnfolkögöra – om arbetsdelning i bondesamhället" *Kvinnovetenskapelig tidsskrift*, Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning, Lund 1982, s. 10

nord, Oppland og Trøndelag i midt Norge, og Rakkestad i øst. De svenske områdene dekker Hälsingland og Medelpad i midt-Sverige.¹⁰⁹ Salg av matvarer som smør, ost, melk, myse, egg, talg og husdyr som storfe, småfe og fjærkre var nevnt. Av tekstilproduksjon nevnte forfatterne først og fremst vevde stoffer som vadmél og ”Stoffer”, men også ferdige klesplagg som nattluer og strømper.

Hans Strøm (1762-1766) beskrev tekstilproduksjon for salg i tre av ti prestegjeld i *Beskrivelse over Fogderie Søndmør*, mens salg av varer fra husdyrhold ble beskrevet i fem av ti prestegjeld. Gerhard Schøning (1773-1775) beskrev tekstilproduksjon for salg i åtte av 39 prestegjeld¹¹⁰ i Trøndelag og på Nordmøre. Salg av matvarer var beskrevet i 19 prestegjeld. I Rakkestad fogderi (1795) noterte også Bassøe mat- og tekstilproduksjon for salg. Christian Sommerfelt (1795) beskrev tekstilproduksjon for salg i sydlige bygder, spesielt Toten og Gudbrandsdalen i sin beskrivelse av Kristians Amt. Også salg av produkter fra storfe og småfe ble beskrevet. I Mandal og Lister amt er salg av matvarer nevnt i 11 av 33 sogn, mens tekstilproduksjon var for ”Huusfornødenhed”, bortsett fra noen få ”bygdeskreddere”. I Finmark (1799) var det tekstilproduksjon til eget bruk hos samene og kvenene, mens de norske kvinnene ”forsto knapt hvad vævning og spinning bestoe af”.¹¹¹ Salg av produkter fra husdyrhold var heller ikke beskrevet. I Hälsingland var både mat- og tekstilproduksjon for salg nevnt av Pehr Schissler (1749). Abraham Hülphers beskrev salg av produkter fra husdyrhold i åtte av 18 sogn. I fire sogn er tekstilproduksjon for salg nevnt.¹¹² Ble næringene ansett som viktig for områdene?

Sunnmøre, Hans Strøm 1762-1766

Historiker Atle Døssland har påpekt salg av produkter fra husdyr var den viktigste jordbruksbaserte inntekten i Møre- og Romsdal. Innbyggerne sparte på fetevarene i det daglige. Smør, kjøtt, flekk og ost utgjorde i gjennomsnitt bare 8% av det daglige kosthodet. Forbruket svarer til mindre enn halvparten av hva som ble produsert. I stedet ble varene solgt.¹¹³ Hans Strøm ville vært enig i at mye vekt var lagt på salg av husdyrprodukter på Sunnmøre. ”Qvæg-Avling udgjør, næst [etter] Fiskerie, Søndmørs

¹⁰⁹ Se kart.

¹¹⁰ Schøning beskrev flere prestegjeld enn 39, men disse beskrivelsene fokuserte i liten grad på prestegjeldets næringer.

¹¹¹ Sommerfelt, 1799, hefte 24, s.136-140

¹¹² Se vedlegg 5 for oversikt over prestegjeld og sogn med sidereferanse.

¹¹³ Døssland, Atle, ”Økonomi og Marknad i Møre og Romsdal på 1700-talet” *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, Samlaget, Oslo 1996: s. 123.

største Herlighed” skrev han, og henviste til ”en stor Mængde” smør, ost, talg, huder, skinn, kjøtt og flesk som ble solgt til Trondheim, Bergen, Lesja, Røros, bergverkene i Follidal og innad i fogderiet. Som ”Bevis” den store utførselen av fetevarer henviste han til ”Trondsheim Consumptions Bøger” hvor utførselen til Troneheim i årene 1750-1757 hadde vært på cirka 18 000 riksdaler.¹¹⁴ Hans Strøm påpekte også geografiske forskjeller la føringer på vektleggingen av jordbruket. Han skilte mellom ”Øi-Fiolket” og ”Fiorde-Folket”, hvor fjordfolket forsynte innbyggerne i kystområdet med husdyrprodukter, hvor hovednæringen var fiske.¹¹⁵

Salg av tekstil- og husdyrprodukter ble fremstilt som en del av et mangesysleri i områdene næringene var beskrevet. I 5 av 10 prestegjeld ble salg av husdyrprodukter nevnt: Norddal, Stranda, Volda, Hjørundfjord og Vanylven.¹¹⁶ Et eksempel på mangesysleriet er fra Norddal prestegjeld hvor Strøm observerte at det vanskelige terrenget med bratte fjell og lite dyrkbar mark krevde et annet næringsgrunnlag enn korn. ”Hva der mangler i Korn-Avling og andre Herligheder erstattes med deres Kvæg-Avling, som er så stor og betydelig at de kan sælge alle Slags feede Varer, Læder, Uld, Vadmel med meere”. I Norddal var tilvirkning av vadmél også en del av mangesysleriet. I tillegg livnærte innbyggerne seg av fiskeri.

Trøndelag og Møre- og Romsdal, Gerhard Schøning (1773-1775)

Ulik vekt på næringer ga også grunnlag for varebytte i Trøndelag. Breibygdene ved Trondheimsfjorden ga overskudd av korn, bøndene ved kysten solgte fisk, og fra fjellbygdene kom produkter fra husdyrhold. Schøning beskrev også vekt på ulike næringer etter ressursgrunnlag.¹¹⁷ Han nevnte salg av varer fra husdyr i 20 av 39 prestegjeld, mens salg fra tekstilproduksjon var nevnt i syv prestegjeld. Tilvirkning og salg av tekstiler og husdyrprodukter var nevnt over et spredt område. Hovedvekten lå i fjellbygdene, men salg

¹¹⁴ Strøm, 1762, bd 1, s. 373-374. Jeg har regnet ut verdien av fetevarene. Strøm oppga mengde i en tabell og circa pris på hvert produkt i en fotnote.

¹¹⁵ Også Døssland la vekt på forskjellig næringsgrunnlag som grunnlag for varebytte mellom ytre og indre strøk. (Døssland, 1996: s.128)

¹¹⁶ Noen av prestegjeldene hadde deler av området rettet mot sjøen og inneholdt øyer. Dermed kan næringsstrukturen vært forskjellig innad i prestegjeldene. Dette var nok også Strøm klar over, siden han la vekt på skillet mellom øyfolket og fjordfolket. Strøm la spesiell vekt på hva som skilte et prestegjeld fra et annet. (Brekke, 1996: s 97), noe som kan ha ført til forenklingen.

¹¹⁷ Bull, Ida, *Trøndelags historie. Fra pest til poteter 1350-1850*. Tapir Akademisk Forlag, Trondheim 2005, s. 325. Siden Schøning beskrev reisen kronologisk er ikke verket viet til en del, hvor ha gir en overblikk over Nordmøre og Trøndelags ulike næringsgrunnlag. Men at han merker at områder har forskjellige næringsgrunnlag som må utnyttes er kommer er tydelig gjennom for eksempel vekten på fiske som ble lagt ved besøk ved kysten.

av næringer kvinner tradisjonelt dominerte i var også nevnt ved kysten og i prestegjeldene ved Trondheimsfjorden. I majoriteten av omtalene generaliserte Schøning og fokuserte ikke på hvilke områder innad i prestegjeldet som lagde salgsvarene til tross for at næringsgrunnlaget må ha vært forskjellig.

Gerhard Schøning beskrev et mangesysleri i områder hvor salg av mat- og tekstilproduksjon var viktig. I de tolv prestegjeldene var salg av husdyrprodukter fremstilt som en av hovednæringene, og i fem prestegjeld ble salg av tekstiler fremstilt som viktig. To eksempler på salg av husdyrprodukter og tekstiler som en av hovednæringene er omtale av Stjørdal og Snåsa. Om Stjørdal skrev han: ”[Her] fortienner Qvinde-Kiønnet [...] at roses for sin Flid, i at spinde og væve. Her virkes aarlig nogle 1000 Alne Lerreder. [...] Desuden Strie, Stof, Vadmel, hvoraf mange kunne aarlig sælge for meere end 20 Rdlr.” Samtidig nevnte han kvegsalg, tømmeralg til sager og kobbergruver, kullkjøring til jernverk, korn, salg av ved til Trondheim og fiskeri som andre næringer for prestegjeldet.¹¹⁸ I Snåsa var hovednæringen kornproduksjon, men de solgte også slaktedyr, vadmel, lerreter, stoffer, smør, ost, flesk, talg og kjøtt på markedene i Trondheim eller byttet det mot fiskevarer.¹¹⁹

Lister og Mandal, Holm 1794-1795

Hovednæringene i Lister og Mandal var, i følge Holm, åkerdyrkning og fiskeri, men ”ingen af begge Næringsveje have god Fremgang, og derfor indbringer de mindre end de burde”. Under punktet om kvegavlingen ble allikevel produkter fra husdyr fremstilt som en viktig næring.

Til Hæste og Qvæg-Foder anvendes en stor Deel af Jorden, men det er af den højeste Nødvændighed i mange Henseender, til Jorden og Agerens dyrkning, Trælasten fremførsel behöves uomgjængelig Hæste, til Agerens Gjødning er her desuden Qvæg fonöden, da uden det kan liden Kornavling väntes, men hvor viktig er ikke Kreaturet for Bondens Underholdning af Melk, Smör, Ost og Talg, ja, for de der boe i Oplande det eeneste hvorved de tilvende sig Penge til Skatter og Udgifter.¹²⁰

¹¹⁸ Schøning, 1979, bd 2, s. 24

¹¹⁹ Schøning, 1979, bd 2, s. 125-126

¹²⁰ Holm, 1794, hefte 8, s. 106-107 En systematisk gjennomgang viser at også Holm oppfattet at bøndene hadde andre inntekter enn ved siden av salg av produkter fra husdyr.. Holm beskrev ikke tilvirkning av tekstiler, bortsett fra et par bygdeskreddere i enkelte sogn. (Holm, 1796, hefte 11, s. 12)

Opplandet betydde sannsynligvis de indre bygdene i Lister og Mandal, hvor husdyravl var en viktigere næring enn ved kysten.¹²¹ Holm overdrev betydningen husdyravlen hadde for inntektene i området. I tillegg til bergverksindustrien i vestre del av Lister og Mandal var bøndene sysselsatt i flere store eksportnæringer som sjøfart og trelastnæringen, samt kortere eller lengre arbeidsutvandring, spesielt til Holland, som førte til inntekter i penger eller i bytte mot andre varer.¹²²

Kristians Amt, Søren Christian Sommerfelt (1795)

Kristians amt tilsvarer dagens Oppland. Sommerfelt mente husdyravlen var viktig overalt, men spesielt i fjellbygdene. Mens Hadeland, Toten, Vardal og Biri hadde korn som ”Hovednæring”, satset fjellbygdene på husdyravl:

Qvægavlen er her overalt af Vigtighed, men især i Fjeldbøjderne hvis Hovednæring den er. De afhænde ej aleene Smør, Ost, Talg, saltet Kjød og Skind, men og store Drifter af Slagteqvæg.¹²³

Kristians Amt, og spesielt Gubrandsdalen var også kjent for den store fedriften. Både kvinner og menn arbeidet med husdyrholdet. Unge bondesønner dro rundt på vinterstid og kjøpte opp kveg. De hentet husdyrene på våren og dro til fjells samtidig med annen setersdrift, og solgte dyrene tidlig på høsten.¹²⁴ Men stell i fjøset var stort sett kvinnearbeid, og dermed hadde også kvinnene mye av ansvaret for husdyrholdet også her.¹²⁵

Sommerfelt beskrev et mangesysleri. Diverse binæringer var ramset opp ved siden av ”Hovednæringene” i ulike områder. En av disse var tekstilproduksjon. Han mente at den ”huslige Vindskibeligheden” ga bondekvinnene ”Flid, Konst og Ære” i de ”sydlige Bøjder” og i Gudbrandsdalen. Men ”i sær” gjaldt dette Toten, hvor tekstiler også ble solgt.

¹²¹ Mer om husdyravlen i Lister og Mandal, se for eksempel Sætra, Gustav, ”Markedsøkonomi i Agders bygder 1650-1850”, *Norsk bondeøkonomi*, (red: Tranberg/Sprauten) Universitetsforlaget, Oslo 1996: s. 66-67

¹²² Sætra, Gustav, 1996: 64-81

¹²³ Sommerfelt, 1795 hefte 14 s. 112. Lesja, Gausdal, Valdres og andre ”smaae Bøjdelag til Fjelds maatte kjøbe” korn. (Sommerfelt, 1795, hefte 14, s. 98)

¹²⁴ For mer om kvegdriftene, se Andreas Holmsen: *Før bonden ble forretningsman*, Universitetsforlaget, 1982, s. 25-29

¹²⁵ Se Avdem, Anna Jorunn ...gjort ka gjerast skulle. Om arbeid og levekår for kvinner på Lesja ca 1910-1930, Universitetsforlaget, Oslo 1984, s. 323

Toten er også av historikere kjent for å være området som hadde mest produksjon av tekstil for salg på Østlandet.¹²⁶

Rakkestad fogderi, H. Bassøe, 1796

Innbyggerne i Rakkestad solgte først og fremst feprodukter, samt litt korn i tillegg til kjøring for bergverk.¹²⁷ ”Qvæg-Avlingen [...] afgiver det meste til Almuens Undeholdning, og indbringer meget til deres Udgifters bestridelse”¹²⁸ Tekstilproduksjon for salg var derimot liten. Kvinnene kunne i følge Bassøe ”handtere og spinde Hamp, Lin, Strye og Uld, og adskillige beflittet sig stor Færdighed i Farvning og Vævning”, men tekstiler ble solgt.

Finnmark, Ole Hannibal Sommerfelt: 1799

I Finnmark nevnes verken salg av varer fra husdyrhold eller av tekstiler.

Hälsingland, Schissler (1749) Medelpad, Abraham Hülphers (1771)

Bøndene i Norrland, drev et mangesysleri hvor skog, husdyrhold, jakt, fiske og håndverk inngikk i næringene.¹²⁹ Pehr Schissler valgte å beskrive Hälsingland under ett, og viser også hvordan landets mange ressurser hjalp enkelte hushold på forskjellig vis.

[Landet] betsår mästandels af Berg och Backar; är thet dock ei mindre fruktbarande, än andra Norrländska orter: Här växer skön och god Säd: här växer och tilredes thet bekänta Hälsing-Linet, här födes Boskap, af hwilka Inwänerne föda och kläda sig, samt kunna hielpa andra, här äro fiskrika Sidor och Strander, samt uförliknande Skogar.¹³⁰

Salg av husdyrprodukter ble ikke beskrevet, men at innbyggerne hadde så mye av husdyr at de ”kunna hjelpe andre”, tolker jeg som salg av disse varene. Schissler beskrev også salg av smør senere i teksten: ”Smøret ät de litet af sielfwa, emedan the äro månare om at

¹²⁶ Sommerfelt, 1795, hefte 14, s 118. Om tekstilindustrien i Oppland, og spesielt Toten, se Anna Tranbergs artikkel ”Husindustri i totenbygdene på 1700- og 1800-tallet”, *Heimen*, bind 44, 2007, s. 183-208. Kvinner i alle sosiale lag var involvert i industrien. I hvilken grad menn var med i produksjonen var vanskelig å vite. På 1600-tallet var det 3 mannlige vevere, beskrivelser over området på 1800-tallet viser at også menn var med i produksjonen. Sommerfelt nevner kun kvinner i beskrivelsen av tekstiler, noe som tyder på at han oppfattet hovedsaklig kvinnene som produsenter.

¹²⁷ Lokalstudier viser også at lite korn ble solgt. Innbyggerne i smålenene var normalt ikke selvforsynt med korn. De måtte ty til binæringer for å finansiere kornkjøp: tømmerhugst, kjøring, fløting, lensearbeid ga ekstraintekter. Fetevarer ble også solgt, og noe eksportert til utlandet gjennom kjøpmenn i Frendrikstad. I Rakkestad ble kuer, kalver, sauer, griser, gjess, høner, foruten smør egg, ost og talg ble solgt, hovedsaklig på Momarkedet, og var en viktig inntekt for bøndene der. (Lunde, Aage: *Rakkestads Historie*, Bind 2, Rakkestad kommune, Rakkestad 1990, s. 159, Sven G. Eliassen, *Østfolds historie. Små len, ett amt*. Bind 3, Østfold fylkeskommune, Østfold 2004, s. 132-133)

¹²⁸ Bassøe, 1796, hefte 18, s. 71-72, 88

¹²⁹ Se Fiebranz, 2002

¹³⁰ Schissler, 1972, s. 9

sälja thet”. I stedet fanget de ål, som var så feit at den kunne ”hållas så god som Smør”.¹³¹ Lintilvirkning ble fremstilt som en av de viktigste næringene.¹³² To av tretten kapitler er viet til linproduksjon, og han la merke til en ”stor qvantitet, både häklat og ohäklat” ble solgt til ”Handlarne”. I tillegg spant og vevde kvinner i husholdene for en lokal fabrikk, noe som viser en mer spesialisert produksjon enn andre steder topografene beskrev.¹³³ Hülphers beskrev også et mangesystem i Medelpad tyve år senere. Næringene på åkerbruk, husdyrhold, fiske, skog og håndverk i de ulike områdene beskrevet. Salg av varer fra husdyrhold eller tekstilproduksjon er nevnt i åtte av 18 sogn. Avkastning av husdyrhold, som smør, ost og kjøtt er nevnt i Hülphers brukte samme adjektiv, ”nogot”, ved beskrivelsen av omfanget.¹³⁴ Ordet ”nogot” tilsier at salg av varene ikke var en viktig inntekt.

Viktige næring i topografenes øyne.

I omtrent halvparten av områdene var salg av enten tekstiler, husdyrprodukter eller begge deler beskrevet som en av flere næringer. Omfanget varierer, men i majoriteten av prestegjeldene ble en eller begge av salgsnæringene fremstilt som en av hovednæringene ved bruk av adjektiv, tallord, hvor mange som var involvert eller ved en sammenligning av andre prestegjeld. Lokalhistoriske studier har konkludert lignende. Allikevel er det verdt å merke seg at topografene overdrev de sidene ved samfunnet som de mente var ekstra nødvendig, skadelig eller bra for lokalsamfunnet, noe jeg vil komme tilbake til i kapittel fem, hvor forbruk diskuteres. Deres syn på økonomi også formet hvordan de fremstilte fakta. Beskrivelsene viser imidlertid at næringene kvinner dominerte i var synlig for observatørene og ble bemerket som økonomisk betydningsfull.

Naturalhushold eller markedsrettet?

Tidligere forskning har lagt vekt på embetsmenneskenes nedvurdering av det markedsrettete arbeidet. Det har blitt påpekt at embetsmenn hadde et selvbergingsideal. Denne ideen bygger på gamle historiske undersøkelser om at bøndene ikke ønsket å være involvert i en

¹³¹ Schissler, 1972, s. 13-14

¹³² Mer om linnæringen i Hälsingland, se Fiebranz, 2002.

¹³³ Schissler, 1972, s. 36-41

¹³⁴ for eksempel Hulphers, 1985, s. 22, 32, 43, 52, 75, 93, 115. En årsak til at samme omfang fremstilles overalt, til tross for at han beskrev ulik størrelse på husdyrholdet i de forskjellige sognene, kan være at Hülphers først og fremst var opptatt av at om bøndene produserte i et overskudd, som følge av den økonomiske hvor målet er positiv handelsbalanse eller selvberging. Lægner hevder de svenske topografene brukte samme økonomiske ideer på nasjonalt som på husholdsnivå. (Lægner, 2004, s. 93?) Hülphers beskrivelse av ”något” salg viser til et overskudd, selv om beskrivelsen er lite presis.

pengeøkonomi, representert her av Simen Skappel i 1903: ”Det gamle landbrug var grundet på naturaløkonomi, man søgte mest mulig at hjælpe seg med egne frembringelser og saavidt mulig uden penges mellemkomst”. Stein Tveite argumenterte mot dette i *Jord og gjerning* i 1959. Han påsto at først og fremst embetsmenn ønsket et selvbergingshushold, mens bøndene ønsket ”det som svarte seg best”. ”Naturalhusholdet var en fiksjon og et ideal som embetsmennene satte opp. Men målet for bøndene var å få mest mulig inntekt, og dette nådde de ved hjelp av handelen”.¹³⁵ Hva bøndene ønsket er ikke fokus i min oppgave. For meg er det interessant er at Tveite mente selvbergingsidealet dominerte i embetsstanden.

Oppfatningen er mulig å finne i nyere undersøkelser. Monica Aase kommer med lignende ideer i sin hovedoppgave om premieutdelingen til bønder fra *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab* i (1987). Medlemmene ønsket økt avling, men ikke salg. ”Men siden selskapet oppmuntret til økt avling, ble det nødvendigvis at noen bønder fikk varer til overs som kunne selges. Salg var imidlertid ikke noe som VS [Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab] oppmuntret.”¹³⁶

Historiker Rolv Petter Amdam modifiserte selvbergingsidealet til embetsmennene i *Den organiserte jordbrukspatriotismen 1769-1791* (1985), hvor han undersøkte jordbrukstiltak i landhusholdningsselskapene i Sunnmøre, Romsdal og i Akershus. I tillegg undersøkte han den danske landhusholdningsselskapets jordbrukspolitikk i områdene. På statsnivå er han enig med Tveite, at medlemmene i landhusholdningsselskapene ønsket at Norge var selvberget. Han henviser til den danske historikeren Oxenbøll, som mente at administrasjonen i Danmark-Norge var mer påvirket av den tyske kameralismen enn den engelske og franske merkantilismen. Målet i den tyske kameralismen var mer defensivt. I stedet for å oppnå handelsoverskudd gjennom mer eksport enn import, som var typisk for den engelske og franske merkantilismen, ønsket kameralistene at landet skulle sørge for befolkningens behov først og fremst gjennom innenlandsk produksjon. Hos kameralistene var også eksport av stor verdi, men like stor ”hvis ikke større – var omsorgen for, at importen af forarbejdede varer med alle midler modarbejdes”.¹³⁷ Amdam finner denne holdningen hos medlemmene i landhusholdningsselskapet. På husholdningsnivå skiller han

¹³⁵ Tveite, 1959: s 31, 60. Nedkvitne, 1988, s. 16.

¹³⁶ Aase, 1987, s. 135-138

¹³⁷ Oxenbøll, 1977: s. 32

derimot mellom to jordbrukssyn. Noen embetsmenn hadde den selvberga bonden som ideal, mens andre fremmet markedsrettet arbeid.¹³⁸

Landhusholdningsselskapene og *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab* var tett knyttet til det topografiske miljøet. Mange av topografene var selv aktive i et eller flere av selskapene som Hans Strøm, Gerhard Schøning og Christian Sommerfelt. I sine beskrivelser over områder beskrev de både hva de mente var best for enkelte hushold, lokale distrikter, samt "Landet" som helhet, selv om det er vanskelig å vite om de da mente Norge eller Danmark-Norge. Ingen av topografene fremmet selvberging som et ideal for bøndene på husholdsnivå. Alle topografene oppmuntret eller roste tilvirkning av handelsvarer laget av kvinner, både ut fra de lokale innbyggenes og landets velstand.

Positive til salg av produkter fra husdyrhold

Amdam har også undersøkt Strøms holdning i markedsrettet arbeid og har funnet lignende holdning som meg. Hans Strøm var av en av medlemmene som verdsatte handel både ut fra området og landets beste. Allikevel stiller Amdam avslutningsvis et spørsmål, uten å ha mulighet til å begrunne det, om det "låg ei medveten satsning på ei anna overskotsnæring, nemlig husdyrhaldet, fordi den andre overskotsnæringa, fisket, slo feil".¹³⁹ Spørsmålet ble stilt på grunnlag av den bekymring Strøm viste for fiskerinæringen i senere skrifter, på 1770-tallet. Da mente Strøm at fiske var hadde gått for langt, og jordbruket måtte styrkes for å unngå nød i fiskeriet. Amdam argumenterte for at Strøm og landhusholdningsselskapet på Sunnmøre førte fra oppstarten i 1773 førte en *situasjonsbetiget selvbergingspolitikk*, hvor han ønsket at bøndene skulle satse på flere næringer, slik at de kunne unngå nød om noen næringer skulle slå feil. Fiskeri var fremdeles en "herlighed", men jordbruket måtte styrkes. Salgsvarer fra husdyrhold var derfor verdsatt, men da, kanskje fordi fiskerinæringen slo feil.¹⁴⁰

Det er mulig å finne en lignende bekymring for fiskerinæringen i beskrivelsen av Sunnmøre allerede på 1760-tallet. Strøm mente vekten på fiskeri var ensidig i noen områder, og bøndene var avhengig av å styrke jordbruket for å unngå nød. En styrkning av jordbruket innebar å satse på salgsvarer fra husdyrhold der forholdene lå til rette for det:

¹³⁸ Amdam, 1985, s. 151-153

¹³⁹ Amdam, 1985, s. 118-119

¹⁴⁰ Amdam, 1985, s. 118-119

[Selv om] Bøndernes Velstand kan siges at være jevnt og lige deelt i Almindelighed, befindes det dog noget forskjellig efter Sogdenes og Bygdlavens Adskillighed. Saaledes staaer Fiorde-Folket sig bedst af alle, fordi de har saa mange flere Ting at sælge og vinde paa end andre (fornemmelig Træ-Vare og fede-Vare) og tager desuden ny omstunder lige saa fuldt deel i Vaar Fikseriet. [...] Øboerne, som boe meest beleilig til Fiskeriet og tillige dyrke sine Jorder forsvarlig (sasom Harams prestegield) ere gemenligen velholdne; men de som blot legge vind på Fiskeriet og forsømme Agerdyrkingen, befindes altid i slet Tilstand, hvorpaa Herrøe Prestegields Indbyggere kan tiene til Beviis.¹⁴¹

Strøm beskrev dermed en dominerende fiskenæring som skadelig for økonomien allerede på 1760-tallet. I områder hvor fiskeriet ble prioritert foran jordbruket var faren for nød stor.

Det finnes ingen indikasjoner på at salg av husdyrprodukter var oppmuntret fordi fisket slo feil. Det kan ha vært en av årsakene, men også fordi det var en viktig næring *i seg selv*, uavhengig av fiskerinæring. Strøm verdsatte også salgsnæring fra husdyrhold hvor fiskeriet gikk bra. Et eksempel er i Stranda hovedsogn, som var

det frugtbareste og Kornriigeste, efteri aarlig kan sælge anseelig Deel Korn-Varer, [...] Næst Korn-Avlingen, bestaaer Sognets største Herlighed i Qvæg-Avlingen, som ligeledes driives med Flid og Fremgang, at der fra ganske faae sogne hos os udføres en større Andeel af feedevarer til Trondhiem [...] og i Fiskerie saa vel som anden Herlighed tager de sin Deel saaledes, som forhen er viist i Kaldets almindelige Beskrivelse.¹⁴²

I ”Kaldets almindelige Beskrivelse” sto det oppført at innbyggerne tok del i både vårfiskeriet og torskefangsten hvor de fisket ”for egen Regning”. Han avsluttet fellesbeskrivelsen over prestegjeldet med: ”I betraktning av disse Herligheder, og den Vindskibelighed som Folket bruger, kan Tilstanden her i Kaldet overhodet siges at være god”.¹⁴³ Til tross for at fiskeriet gikk bra, ble salgsnæring fra husdyrhold oppmuntret og verdsatt, slik som åkerbruket. Alle salgsnæringene til sammen gjorde at ”tilstanden” var ”god”.

At de andre topografene også fremmet markedsrettet arbeid i næringene kvinnene dominerte i, og verdsatte næringene *i seg selv*, og ikke fordi andre næring eventuel slo feil. Ingen av topografene ønsket å begrense næringen. Om et hushold produserte nok til å

¹⁴¹ Strøm, bd 1: 569

¹⁴² Strøm, bd 2: s. 205

¹⁴³ Strøm, bd 2, s. 204

selge produkter fra husdyrhold, var det i Schønings øyne nærmest en plikt å ikke forbruke varene selv:

Indbyggerne [er] i Surendalen, for den største Deel, kun slette Husholdere, og ville leve alt for vel, saa at andog mange holde 20 til 30 Maelke-Køer, sælge de dog lidet eller intet av deres Avling, Ost, Smør [...], men fortære det altsammen selv.¹⁴⁴

Sommerfelts skrev om kvegdriften i fjellbygden, hvor den var hovednæring, og ”de afhænde ej aleene Smør, ost, Talg, saltet Kjød og skin, men og store Drifter af Slagteqvæg”. Slaktekveget ble ført til kjøpstedene. ”Dette er en handel, som Naturen har stiftet til Fordeel for alle Dele af Landet”, konkluderte Sommerfelt.¹⁴⁵ I tillegg ble fetevarer, tekstiler og annet solgt til flere deler av landet fra amtet.

Til tross for at topografene vektlegger husdyrproduktene som salgsvarer, kan en spørre seg om det kan ha vært sekundært, og at den viktigste jobben husdyrene hadde var å skaffe gjødsel. Det har blitt hevdet at åkerbruket hadde høyere status enn husdyravlen. I svensk-finske Österbottn skal husdyravlen blitt oppfattet som mindre viktig, og som først og fremst som gjødsel til kornavlingen.¹⁴⁶ Amdam viser også en av medlemmene i Sunnmøre Landhusholdningsselskap, Schieldrup, primært omtalte husdyravlen som viktig for gjødsel og ikke som salgsvare.¹⁴⁷ Også topografene vier mye plass til gjødsel i sine beskrivelser. Bassø skrev for eksempel ”Gjødselen er [...] Roden til et fordeelagit Jordbruk i denne Eng”¹⁴⁸ Holm mente også åkerbruket hadde behov for mer gjødsel.¹⁴⁹ Samtidig var det ingen av topografene som mente at gjødselen var viktigere enn inntektene husholdene fikk fra husdyrhold. Det var snarere fremstilt som to positive konsekvenser av næringen og en årsak til at avlen burde økes. Hvorfor denne positive holdningen til husdyravl som en viktig næring *i seg selv*?

Økonomiske ideer

I dansk merkantilisme ble det ut fra et nasjonalt perspektiv oppmuntret til en overskuddproduksjon blant bønder. Dette kom noe blant annet til uttrykk i Otto Thotts *Allerunderdanigste Uforgripelige Tanker*, en tekst som kom til å styre den økonomiske

¹⁴⁴ Schønning, 1979, bd 1, s. 98

¹⁴⁵ Sommerfelt, 1795, hefte 14, s. 112-113

¹⁴⁶ Östman, 1998: s. 100

¹⁴⁷ Amdam, 1985: s. 104

¹⁴⁸ Bassø, 1796, hefte 18, s. 39

¹⁴⁹ Holm, 1794, hefte 8, s. 102-103

politikken til Danmark i store deler av 1700-tallet. Viktig for Thott var inndelingen av samfunnet i tre økonomiske enheter (1) jordbruket, (2) manufakturene, (3) handelen. Otto Thott la vekt på hvor avhengig handelen og manufakturene var av den tredje bestanddelen, jordbruket. Det var i jordbruket råvarene ble til, og uten råvarer ble det ikke noe manufakturer, hvor råvarene skulle behandles, eller handel. Derfor måtte ingenting gå på bekostning av jordbruket. Jordbruket da ment i en vid betydning, med mange primærnæringer som fiske, skogsdrift, mineraler ved siden av husdyrhold og åkerdyrking.¹⁵⁰

Denne vekten på jordbruket, i en utvidet betydning, som grunnlaget for landets økonomiske velstand finnes også i den topografiske litteraturen. Holm skrev på 1790-tallet, i sin beskrivelse over Mandal: ”Agerbruget bör oplives og opmuntres, som med rette bör ansees for Grundvolden til det Borgerlige Selskabs Lyksalighed.”¹⁵¹ En nesten identisk lik setning er å finne i Otto Thotts *Allerunderdanigste uforgripelige tanker* fra 1735: ”[...] Bondens arbeide ligger til største Deels Grundvolden til et Lands Velfærd, samt Borgerens Næring og Kiøbmandens handel”¹⁵² Råvarene skulle bearbejdes til ferdige varer, hvor gevinsten lå. Med denne motivasjonen er det naturlig at de ønsket en overskuddsproduksjon i de ulike distriktene i Danmark-Norge, noe som gjorde at Norge kunne bli selvberget eller få en positiv handelsbalanse.

Det er også mulig å spore et ønske om økt innlandshandel etter ulike områders ressursgrunnlag. Og flere av topografene påpekte hvor bra en spesialisert innlandshandel var for ulike distrikter og for landet som helhet, noe som også omfattet husdyrhold. Jeg har allerede nevnt Christians Sommerfelts kommentar til salg av varer fra husdyrhold som naturen hadde ”stiftet til Fordel for alle Dele af Landet”¹⁵³ I første setning under punktet ”Handel og Priserne” skrev Bassøe: ”Det var at ønske, den indenlandske Handel med Landmandens egne Producter blev mere opmuntret end indskænket.” Dette fordi hver del

¹⁵⁰ Thott, Thott, Otto, ”Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstad og Opkomst.” *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*, (red. Glamann og Oxenbøll), Københavns universitet, Institutt for økonomisk historie, Publikation nr. 20, Akademisk forlag 1983, s. 172ff. Hrefna Róbertsdóttir argumenterer for det samme i *Wool and Society. Manufacturing Policy, Economic Thought and local production in 18th century Iceland*, 2008: s. 94ff

¹⁵¹ Holm, 1794, hefte. 8, s. 102

¹⁵² Thott, 1983, s. 173

¹⁵³ Sommerfelt, 1795, hefte 14, s. 113

av landet ”frembyder adskilligt, som det andet mangler og saaledes omvendt.¹⁵⁴ En økt innlandshandel var også noe Thott påpekte som viktig. Norge hadde sine ”beste Producter” i bergverk, skogdrift og fiskeri og burde prioritere disse næringene fremfor andre næringer. Innbyggerne la for mye vekt på åkerdyrkingen som ”mot Clima og Naturen strider”, og burde heller ”conservere” skogen. Varene de manglet, hovedsaklig korn og fetevarer, kunne de heller få fra Danmark.¹⁵⁵ Topografene ville vært uenige med Thott i hva slags næringer Norge burde forbedre og øke, men så de fordelene av innlandshandel, noe som også kan ha påvirket dem til å fremme markedsrettet arbeid i de lokale distriktene.

En bør allikevel ikke overdrive topografenes ønske om en spesialisert innlandshandel av jordbruksvarer. De skulle ikke gå på bekostning av andre viktige næringer, som gjorde at befolkningen ikke fikk utnyttet andre ressurser i området. Til tross for at markedsrettet virksomhet blant jordbruksvarer alltid ble oppmuntret eller nøytral beskrevet, er det også mulig å finne like rosende omtaler av produksjon for eget bruk hos alle topografer. Thott tanke om at den norske befolkning skulle holde seg ensidig til fiske, skog og bergverk, er ikke mulig å spore hos topografene jeg har undersøkt. Jeg har allerede nevnt Strøms bekymring for ensrettingen i fiskeriet.

Det er mulig å spore en lignende bekymring for ensretting hos Sommerfelt, men i forhold til husdyrhold. I Valdres var åkerbruket blitt forsømt på grunn av vekten som ble lagt på den ”mageligere Fædrift, da begge Kjøn en Tidlang om Sommeren forlade Gaardene og ligge i Sætrene hos Qvæget.” Det var en av grunnene til at Valdres sto ”lengst tilbake” i åkerdyrkingen.¹⁵⁶ Schøning beskrev også bekymret næringene i Aure: ”For Resten Skovbruget været Indbyggernes fornemste Nærings-vei, tillige med Fiskeriene, som ere drevne med til Skade og Forsømmelse for Jordebruget, hvilket her som paa alle andre Steder burde være Bondens fornemste Handtering.”¹⁵⁷ Oppmuntringen kan ha vært motivert av fare for nød. Misvekst av korn ført til mange hungersnøder, noe som gjorde at en forbedring av jorda ville minske muligheten også for det. Oppbygning av

¹⁵⁴ Bassøe, 1796, hefte 18, 87-88

¹⁵⁵ Thott, 1982, s. 181-185, spesielt 184.

¹⁵⁶ Sommerfelt, 1795, hefte 14, s. 98

¹⁵⁷ Schøning, bd 1: s. 90

kornmagasiner for å hindre hungersnød fikk oppmerksomhet i flere av de topografer.¹⁵⁸ Men både fiskeri, jordbruk, bergverk og skogsdrift verdsatt og sett på som nødvendig for den lokale økonomien. De fremmet mangesysleri og ønsket ikke å dempe bøndernes mangesidige aktivitet.

Nettopp denne pragmatismen er hva jeg mener er et kjennetegn ved de topografiske forfatterne. Det var forskjellige måter å oppnå velstand på som noen ganger innebar kun produksjon for eget bruk, og andre ganger markedsrettet. At landet som helhet også var med i beregningene, kommer frem gjennom den nevnte oppmuntringen til innlandshandelen. Men viktig for dem var også det enkelte områdets velstand. Hrefna Róbertdóttir påpeker at samme økonomiske ideene ble brukt for å fremme regional velstand som nasjonal i økonomiske debatter i andre halvdel av 1700-tallet.¹⁵⁹

Topografene argumenterte også ut fra at området skulle enten ha en positiv handelsbalanse eller være selvforsynt. Både den regionale og nasjonale motiver gikk om hverandre og preget beskrivelsene. Det var forskjellige strategier for å oppnå det de kalte ”velstand” hos samme topograf, og flere av dem ble verdsatt. Både markedsrettet arbeid og produksjon for eget bruk passet inn med helheten.

Både topografene selv og autoritetene i det topografiske miljøet brukte ordet velstand mye. Det var om å gjøre å Bassøes kommentar om handelens fordeler, viser at det ikke bare var økonomisk velstand topografene kan ha hentydet til ved sin oppmuntring av innlandshandelen. I sitt ønske om at den innlandske handelen skulle oppmuntrets og ikke begrenses skrev han: ”Derved kunne Almuen, hvoraf mange nu aldrig have seet næste Sogn, lære at kjende noget mere af deres Fædreland end Födestædet, gjøre bekjæntskab med andre Landmænd, deres Brugsmaade og Oeconomie, mere Rörelse og Penge-Omlöp beforders og megen Trang afhjelpes”.¹⁶⁰ Han så på handelen nærmest i et ”opplysningsperspektiv”, hvor reise og handel kan gi kunnskap, som igjen kan føre til enda bedre økonomisk velstand i området, men også for å lære sitt eget land bedre kjenne. Økonomiske ideer var også tett knyttet sammen med moral, noe jeg vil komme tilbake til i neste avsnitt, hvor topografene hodninger til produsentene vil bli undersøkt.

¹⁵⁸ Om magasiner, se Sommerfelt, 1796, hefte 15, s. 6-9. For kornøkning som hindring for hungersnød, se for eksempel Schøning, 1799, bd 2, s 125.

¹⁵⁹ Róbertsdóttir, Hrefna, *Wool and Society. Manufactural Policy, Economic Thought and local production in 18th century Iceland*, Makdam publishers, Göteborg 2008, s.90

¹⁶⁰ Bassøe, 1796, hefte 18, s.88

Syn på salg av husdyrprodukter i Sverige

Samme ideer bak jordbruk, inkludert husdyrhold finner vi også i Sverige.¹⁶¹ Légner viser blant annet til den kjente økonomiske tenkeren Anders Berch og hans anbefalinger en klar balanse mellom næringene. Bøndene skulle forsyne byene med ferske råvarer, som der skulle foredles eller konsumeres. Det som ikke ble konsumert i byen skulle videre til andre steder i Sverige eller til utlandet. Légner legger også vekt på den romlige fordelingen. Det var i byene foredlingen skulle skje, som innbyggerne i området rundt gjorde mulig gjennom bruken av naturressursene. Denne tanken skal ha vært dominerende gjennom hele 1700-tallet. Overskuddet skulle på sikt føre til en eksport, om Sverige fikk utnyttet ressursene sine bedre.¹⁶²

Légner påpeker at de samme økonomiske ideene gjaldt på husholdsnivå som på nasjonalt nivå, og at "[d]e skilte inte särskilt mycket mer en åt en att den förstnemda var större". Dermed konkluderer Légner med at Sveriges økonomiske tenkere tenkte ut fra samme økonomiske ideer, som de norske topografene. De samme ideene preget hvordan næringene ble beskrevet ut fra både nasjonelle og områdets interesser. Det var overskuddet og at ressursene ble utnyttet så godt det lot seg gjøre som var i fokus. Dette kan da også forklare de svenske topografenes holdning til salg av husdyrprodukter. Hülphers var nøytral i redegjørelse av husdyrprodukter, men oppmuntret til økt salg av tekstiler, noe jeg vil komme tilbake til. Jeg har allerede nevnt hvordan Schissler beskrev salg av husdyrhold som en del av landets fordeler.¹⁶³

Syn på tekstilsalg i Norge

De norske topografene var også ensidig positiv til produksjon for salg av tekstiler. Både spinning, vevning og tilvirkning av ferdige klesplagg ble omtalt i positive ordelag, og ingen ønsket å begrense virksomheten. Inntekter fra tekstiler ble omtalte på samme vis som inntekter av husdyrprodukter, næringene bidro til at tilstanden var "vel". I Norddal

¹⁶¹ Runefelt henviser også til økonomer i Sverige som også ønsket å unngå all handel. Han kategoriserer dem som de "linnéanske økonomer", som sto nærmere botanikk og naturkunnskap enn spørsmål om bytte og handel. (Runefelt, 2005, s. 81) Runefelt beskriver de "linnéanske økonomer" i forbindelse med omtaler om handel på et statsnivå, men det er mulig holdningene også gjaldt bøndenes handel på husholdsnivå.

¹⁶² Légner, 2004, s. 92 Légner beskrev et konflikfullt forhold mellom forskjellige interesser i den topografiske litteraturen. På den ene siden var det forventet å fremme lokale interesser, men på den andre siden var økonomiske ideer om balanse mellom næringene viktig. Han viser til to forfattere som tok til forsvar av for borgerskapet mot konkurrerende interesser i området rundt, men disse ble igjen hardt kritisert for å ikke se til allmennets beste. (Légner 2004, s. 127)

¹⁶³ Schissler, 1972, s. 9

omtalte Strøm ull og vadmél ”og meere” sammen med salg av fetevarer som det som kunne erstatte den manglende kornavlingen i området. I tillegg ble kvinnene omtalt som ”særdeles hendige” og ”arbeidsomme” i tilvirkning og farging av tekstiler, noe som tyder på at næringene var verdsatt som viktige for området.

I Vanylven gikk fiskeriet dårlig, og korn og husdyr var så og si de eneste næringene de hadde i området, som gikk bra med på grunn av deres ”Flid” enn på grunn av jordens ”beskaffenhet” Gjennom en sparsommelig økonomi, hvor de kun brukte halvparten av korn og mel sammenlignet med andre steder, klarte de å selge korn, sammen med fetevarer og ”en god deel Uld, som deels raae, deels forarbeidede i grove Strømper, føres ud og afsættes med Fordeel”. Igjen ble ullen og strømpene sett på som viktige inntekter på samme måte som resten av varene.¹⁶⁴ Tekstilnæringen ble oppmuntret på samme måte som salg av overskudd fra husdyrholdet. Også Schøning og Sommerfelt så på tekstilnæringene som viktig for inntektene, og dro også frem kvinner som produsenter som ekstra ”flittige”, ”arbeidsomme” og ”duelige”.

Historiker Hrefna Róbertsdóttir argumenterer for at all foredling av tekstiler i husindustri på landsbygda var oppmuntret i økonomiske tidsskrifter, både husindustrien og industrien i byene.¹⁶⁵ Oxenbøll påpeker også at forlagsindustrien var oppmuntret og støttet av lokale myndigheter.¹⁶⁶ Oppmuntring til tekstilnæringen kan også sees i lys av prisene gitt til fra landshusholdningsselskapene til dyktige produsenter av tekstiler og ulike spinneskoler som ble opprettet i Danmark.¹⁶⁷ Historiker Ragnhild Hutchison hevder også at lite ble gjort for å hindre hjemmeproduksjon av tekstiler. Den ble heller tidvist forsøkt vernet eller forbedret gjennom ulike industriskoler.¹⁶⁸ At markedsrettet virksomhet ble oppmuntret av embetsstanden kommer også til uttrykk i premien som ble gitt til enken av den gamle sognepresten i Gausdal, Susanna Johanna Pihl. Hun sendte inn en søknad til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, og med søknaden leverte hun inn 29 små vevprøver, og oppga at hun hadde vevd 2057 alen av hjemmeavlet og hjemmespunnet ull,

¹⁶⁴ se vedlegg fem for sidereferanser til salg av tekstilprodukter.

¹⁶⁵ Róbertsdóttir, 2008, s. 126

¹⁶⁶ Oxenbøll, ”Manufakturer og fabrikker. Staten og industrien i det 18.arhundrede”. 1983, s. 112, *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*, (red. Glamann og Oxenbøll), Københavns universitet, Institutt for økonomisk historie, Publikation nr. 20, Akademisk forlag 1983

¹⁶⁷ Se Aase, 1998, s. 88. Juliane Engelhardt, 2004, kap. 10 og 11 om premier og spinneskoler.

¹⁶⁸ Hutchison, Ragnhild: *Enigheten.- tekstilfabrikken i Østerdalen. Fabrikdrift og teknologioverføring i det norske bondesamfunn på slutten av 1700-tallet*, Hovedoppgave i historie, Universitet i Oslo, Oslo 2003, s. 46-47.

lin og hamp. Hun ble belønnet med 15 riksdaler siden hun ”lige med Bonde-Standen ernærer sig og sine af Haand-Arbeide.”¹⁶⁹ Enken etter sognepresten ble oppmuntret, på samme måte som bondestanden, noe som tyder på overskuddsproduksjon av tekstiler ikke bare ble verdsatt av bondestanden.¹⁷⁰

Om handelen ble kritisert i de økonomiske tidsskriftene, så var det i omtale av kjøpmenn som drev ulovlig handel i områder hvor protoindustri var dominerende, eller hvor handelsmenn kjøpte opp varer ulovlig, og solgte videre.¹⁷¹ Noen topografer var også negative til bondekjøpmenn, og de ble kritisert på samme måte som de ulovlige handelsmennene i økonomiske tidsskrifter. Schøning bemerket at i Overhalla fikk tjestekarene halve tiden fri til å drive handel, noe han senere kritiserte.

Men en Feil er det, at de fleste ere meget hegivne til at flakke omkring paa Kiøbmandsakab, hvoraf reiser seg Løsgjængerie, paa den eeene, Bonde-Handterignsen Forsømmelse paa den anden Siide, tillige med foromdtalte Vanskelighed for vedkommende at faae og holde Tienste-Folk, hvile ei maae befaller deres Forretninger, men derom bedes.¹⁷²

Å flakke omkring på kjøpmannskap tolker jeg her som oppkjøp og videresalg av varer, noe Schøning mislikte stort, og som var forbudt.¹⁷³ Å selge et overskudd av varene sine på lovlig vis, det vil si direkte til forbruker eller til kjøpmenn med privilegier, var derimot oppmuntret og verdsatt. Inntekter av markedsrettet arbeid kunne også få negativ omtale i forbindelse med *hvem* som tjente pengene,¹⁷⁴ noe jeg vil komme tilbake til i kapittel fire.

Det er allikevel verdt å merke seg at det ikke fantes noen eksplisitte oppfordringer til å øke produksjonen hvor tekstilproduksjonen ikke fant sted. I Finnmark og Lister og Mandal var ikke tekstilproduksjon for salg nevnt. Om det speiler de reelle forholdene eller om topografene ikke la merke til produksjon er vanskelig å si uten nærmere undersøkelser. Derimot var topografene positive til kvinner som produserte for eget bruk.¹⁷⁵ Som jeg vil komme tilbake til i kapittel 5, var det en generell negativitet til at

¹⁶⁹ Aase, 1998: 88

¹⁷⁰ Om tekstilproduksjon blant borgere og embetsstand, se Andresen, Anette, “Koner, madamer og fruer-kvinnens arbeid i John Collets ånd”, *Christiania Handelpatrisiat*, Andresen og Butchenschön, Oslo 2008.

¹⁷¹ Hrefna Róbertsdóttir, 2008, s. 105

¹⁷² Schøning, 1979, 2 bind: s. 149. Samme sitat er brukt av Ida Bull (Bull, 2005, s. 335)

¹⁷³ Dyrvik, 1979, s. 84

¹⁷⁴ Noe Hrefna Róbertsdóttir også påpeker s. 109

¹⁷⁵ Sommerfelt, 1799, hefte 24, s. 140

innbyggerne kjøpte tekstiler, så kan man jo lure på hvem topografene ønsket at innbyggerne skulle selge til. Jeg tror det kan ha en sammenheng med oppmuntringen til innlandshandelen. Salget skulle være til områder som ikke hadde mulighet til å klare å produsere selv, og på sikt til utlandet.

Syn på salg av tekstiler i Sverige

Historiker Ragnhild Hutchison påpeker en kontrast mellom norsk og svensk økonomisk politikk i forbindelse med hjemmeproduksjon av tekstiler. Lover og regler ble laget for å forby hjemmeproduksjon på landsbygda i Sverige.¹⁷⁶ Håndverk og industriell produksjon var bynæringer, og dermed burde tilvirkninger av tekstiler skje der. Magnusson påpeker imidlertid at en del embetsmenn var positive til å at produksjon av tekstiler også skulle skje på landsbygda, men da skulle det skje som et forlagssystem, hvor en bykjøpmann skulle kjøpe opp klærne. Det var ikke bare for å beskytte bynæringene, men også fordi de ønsket at bøndene skulle holde seg til jordbruket og ikke blande seg i andre næringer. Spesielt bondehandelen kom det mange klager på i løpet av 1700-tallet. Noen steder prøvde de til og med å stimulere til mer håndverksproduksjon, et av disse var Hälsingland, som Schissler beskrev. Her ble det også gitt premier og spinneskoler ble startet. En topografisk forfatter som Schissler selv henviser til, Per Abraham Örnsköld, sto for mange av premiene her i 1760 årene. Magusson viser allikevel at en ikke må regne med full støtte til tross for disse premieringene. Bøndene skulle spinne linet, men vevningen og ferdigstillingene av tøyenes skulle skje i byene.¹⁷⁷

Adolfsson mener holdningen til håndverksproduksjon var delt blant svenske topografer. Noen topografer mente næringen burde dempes, hovedsaklig fordi de var bekymret for at jordbruket ville bli nedvurdert. Samtidig var det en klaging over bønder som ikke klarte å lage sine egne redskaper eller utnyttet mulighetene til ekstra inntekter om de var tilstede.¹⁷⁸ Det er imidlertid ikke en delt holdning hos de topografene jeg har undersøkt. Abraham Hülphers oppmuntret tekstilnæringen på samme måte som de norske topografene, ikke bare gjennom innsamling av råvarer, men også foredlingen av varene. Tekstilproduksjon ble omtalt som mulighet til økte inntekter gjennom spinning og vevning. Han så på det som en fin måte å fylle vintermånedene:

¹⁷⁶ Bonden hadde rett til å selge sin egen avl, men også i Sverige var oppkjøp av varer og videresalg forbudt. (Magnusson, 1999, s. 224-227)

¹⁷⁷ Magnusson, 1999, s. 224-227.

¹⁷⁸ Adolfsson, 2000, s. 182-188

Om dessa näringsgrenar blewfo deremedelst ökande, skulle denne orten til salu och egit behod främbringa anselig wäfnad, særdeles som hwar och en då skulle wälja til Winter-arbete. Det, hwartil både lust og böjelse finnes.¹⁷⁹

Schissler beskrev Hälsingland, og en litt annen tekstilindustri enn de andre hadde beskrevet. Produksjon gjort for gjennom et forlagssystem, på fabrikk og på eget initiativ. Lars Magnusson påpeker at en del embetsmenn mente husflid utenfor byene var greit, ønsket at det var organsiert i et forlagssystem, hvor bykjøpmenn kjøpte opp varene og videresolgte dem.¹⁸⁰ Denne holdningen er også mulig å se hos Schissler. Fabrikken i Flor hadde vanskeligheter med å få tak i garn i gode tider fordi husholdene valgte å spinne for egen regning.¹⁸¹ Dette forklares nøytralt, men en fabrikk som gikk dårlig kan neppe være særlig bra for økonomien. Dermed ser vi en klar oppmuntring av tekstil varene, også i Sverige.

Oppsummering

Salg av tekstiler og produkter fra husdyr blir omtalt i den topografiske litteraturen, og dette var produksjon kvinner tradisjonelt hadde ansvaret for i jordbrukene. Topografene beskrev salgsnæringene som viktige i de beskrevne områdene. Av de åtte topografene jeg har undersøkt beskrev syv tilvirkning og salg av tekstiler og/eller husdyrprodukter. I omtrent halvparten av de omtalte områdene var salgsnæringene en del av at mangesysleri, og i majoriteten av disse områdene var salget fremstilt som en av hovednæringene. Næringene var også verdsatt at topografene. De beskrev dem konsekvent positivt og som en fordel for både lokalområdets og landets velstand. Det er ikke mulig å spore en nedvurdering av salgsnæringer som følge av et selvbergingsideal som i andre undersøkelser, eller at husdyravl ble sett på som primært til gjødsel. Tilvirkning av tekstiler ble også oppmuntret, i både Norge og Sverige. Jeg tror dette har sammenheng med de økonomiske motivene bak den topografiske litteraturen, som også preger argumentasjonen til topografene. Målet med økonomisk virksomhet var en positiv handelsbalanse, og ideene preget topografene både ut fra det enkelte hushold, området eller landets velstand. Overskudd var et tegn på at næringene i et område gikk bra. Men salgsnæringene skulle ikke gå på bekostning av utnytting av andre ressurser, som i Sommerfelts omtale av husdyravlen i Valdres.

¹⁷⁹ Hülphers, 1985, s. 109 Om Ljustorps sogn.

¹⁸⁰ Magnusson, 1999, s. 226

¹⁸¹ Schissler, 1972, s. 38-40

4. Kvinner arbeid

I forrige kapittel la jeg vekt på at salgsvarer fra husdyrhold og tekstilproduksjon ble oppmuntret bevisst, og at ingen av topografene mente handelen burde minskes på grunn av andre næringer. Det var viktige inntekter for husholdets og landets velstand i topografenes øyne. I dette kapittelet skal jeg undersøke nærmere omtalen av kvinner i næringene. At næringene var verdsatt betyr ikke nødvendigvis at menneskene bak produksjonen også ble verdsatt. Historikere har påpekt at kvinners arbeid var "low-skilled, low-status [and] low-[paid]".¹⁸² Hvordan beskrev topografene kvinnene som arbeidere?

Verdsetting av kvinners arbeid.

I tidligere studier er det vektlagt en nedvurdering av kvinners næringer, og nedvurderingen er forklart med kvinners status i samfunnet. Fordi kvinners arbeid og posisjon ble sett på som underordnet menns, ble også næringene de dominerte i nedvurdert. I 1800-tallets finske Österbotten ble melkenæringen nedvurdert av den mannlige lokalbefolkningen til tross for at næringen ga mer inntekter enn åkerbruket. "Den kvinnlig kodade og inkomstbringande melken tillskrevs en lägre symbolvärde enn den jord som sammankopplas med män, manlighet och åkerbruk. [...] Här handlar kön om att skapa og upprättholda skillnader".¹⁸³ Kjønn har dermed blitt bruk i som en forklaringsfaktor på hvorfor næringer var nedvurdert.

Den svenske historikeren Rosemarie Fiebranz har undersøkt arbeidsdelingen i Hälsingland i Sverige 1750-1850. Hun konkluderer med at arbeidsdelingen var basert på

¹⁸² Judith Bennett har et dystert bilde over kvinners arbeid i perioden 1200-1900 over hele Europa. "[T]he history of women's work suggests that women were as clustered in low-skilled, low-status, low-paying occupations in 1200 as in 1900." Siden nedvurderingen var konsekvent i sør, som i Nord-Europa foreslår Bennett at patriarkatet kan forklare underordningen. Kvinner hadde være underordnet mannen privat gjennom husholdet, som fungerte som en økonomisk enhet hvor mannen styrte enheten. Offentlig var kvinner underordnet både gjennom politiske og økonomiske strukturer. (Bennett, "History stands still. Women's Work in the European Past", *Feminist Studies*, Vol. 14, No. 2, 1988, s. 278-281). Lignende konklusjoner om kvinners arbeid går igjen i annen forskning og samleverk. Et eksempel er Simonton, som hevder at familieøkonomien som modell "has its base the belief that what men do is more important than what women do". (Simonton, *A History of Womens work 1700 to the Present*, Routledge, London, 1988, s. 47)

¹⁸³ Östman, Ann Catrin, 1998 s. 112-11. Observatørene i Vasa landbruskselskap så derimot verdien av meieriproduksjon og fremmet næringen i lokalsamfunnet ut fra av økonomiske årsaker. I hvilken grad deres holdninger minnet om norske og svenske topografer kunne vært interessant å undersøke. (Östman, 1998, s.112)

en genusordning hvor kvinnene var underordnet mannen, noe som også innebar at kvinners arbeid hadde lavere status enn menns. Fiebranz mente genusordningen også kom til uttrykk i lokale beskrivelser, det vil lignende materiale som jeg har brukt i min undersøkelse.¹⁸⁴ Omtale av husdyrhold, tekstilproduksjon, matlagning og rengjøring fremstilles som kvinnenes ansvar, og de kunne utøve oppgavene selvstendig. Men oppgavene ble ikke redegjort for detaljert, og ble redusert til en mer eller mindre ”ständigt pågående bakgrundsbrus”.¹⁸⁵ Beskrivernes praktiske og kunnskapsmessige distansering til de kvinnelige arbeidsområdene innebar at arbeidet ble tillagt en lavere status enn det beskrivbare mannlige jordbruksarbeidet.

I beskrivelsene av felles arbeidsoppgaver kunne også Fiebranz spore en lav verdsetting av kvinners arbeid. Der hadde mannen kontrollen, mens kvinnene kun assisterte. Dette kom frem i beskrivelse av arbeidet på åkeren og i treskingen hvor kvinnene ”måste och hjelpa til”, og ”afwan wel måste hjelpa manfolken med theras sysslor” eller fra skogbruk: ”qwinfolket ej eller får *undslippa*, utan ständig wara manfolcket *fölgeagctig* med i skogsarbete”.¹⁸⁶ Statusforskjellen i det felles arbeidet mener hun kom frem i en omtale av Kvinnene og de ”swagare af männene” sto for treskingen, mens de ”starkare manfolken” holdt seg til ”ängens afrisande, timmerfällning och mera” I områder hvor arbeidsdelingen ble brutt, ble ikke genusordningen vag og utydelig. At en kvinne gjorde mannsarbeid førte ikke at til hun fikk mannens status, men det var heller unntak fra normen, og noe man kunne forundre seg over.¹⁸⁷ Fiebranz konkluderer med at oppfatningen av mann og kvinnens arbeid blant både lokalbefolkningen og observatørene var som i Olof Bromans dikt (1676-1750) *Om Hus-håldningen*:

Mannen styrer, hustrun lyder
Tuppen gahl og hönan tiger [...]
Manens syssla skaffe in,
uti huset nödig ting
Hustrun är at taga acht
Och uppå them hålla wakt [...]

¹⁸⁴ Undersøkelsen retter seg mot lokalbefolkningens holdninger som Fiebranz undersøker gjennom observatørens beskrivelser. Hun mener at en del av observatørene er representative for lokalbefolkningen, siden de som ble bedt om å skrive var fra lokalsamfunnet. (Fiebranz, s. 145-146) Dessuten mener hun at om oppfatninger om genus blant andre observatør kontrasterer med det beskrevne området, vil lokalbefolkningens holdninger bli synliggjorte. (Fiebranz, s. 133) Dermed berører hun også observatørens holdninger direkte eller indirekte, selv om det ikke er hennes hovedstudieobjekt.

¹⁸⁵ Fiebranz, Rosemarie, 2002, s 143-144

¹⁸⁶ fra Wichman, 1968 b: 52, 59, 61 og 63. Fiebranz, s. 148-151. Fiebranz sine kursiveringer.

¹⁸⁷ Fiebranz, 2002, s. 149-150

Manen drängen styre är, sysslosätter hwart på bär
Hustrun pigans kiära Mohr, är i huset skutans rör
Wil og stundom styra alt, hätsker, bitter liksom salt.¹⁸⁸

Fiebranz fokuserer dermed først og fremst på maktperspektivet, hvor mannen var overordnet kvinnen, men i dette maktperspektivet lå også en forståelse av mannens arbeid var mer betydningsfullt enn kvinnens.¹⁸⁹ I mine øyne er funnene hennes meget interessante, siden hun undersøker lignende materiale som meg, og allikevel er tolkningen hennes forskjellig fra min egen.

Hennes tolkning av kvinners ansvarsområder som mindre betydningsfullt, hviler blant annet på språket. I omtale av kvinners arbeidsoppgaver ble observatørene distanserte og vage, noe som Fiebranz tolket som om at arbeidsoppgavene ble sett på som mindre viktig. I mitt materiale kan man til en viss grad følge Fiebranz' argumentasjon. I noen beskrivelser var kvinners næringer lite konkret fremstilt, spesielt i forbindelse med tekstilproduksjon. Det samme kan imidlertid sies om også menns næringer. For eksempel påpekte Sommerfelt at mennene i Christians Amt lagde "Drejede Tre-Kar" for salg, på samme måte som kvinnene drev med "spinding og Vævning", uten at noen av næringene ble beskrevet nærmere.¹⁹⁰ Jeg mener sammenhengen heller ligger i mindre kompetanse på visse arbeidsoppgaver og næringer, enn at observatørene distanserte seg fra oppgavene på grunn av genusordningen.

Det var dessuten en rekke eksempler på detaljerte og konkrete beskrivelser av kvinners arbeid. For eksempel beskrev Strøm nøye hvordan smør ble laget på Sunnmøre. Han fokuserte blant annet på et problem med kjerning av smør. Han kom da selv med råd om hvordan en kan bøte på problemet.

Imidlertid bliver vel det bedste Raad, ei at lade Fløden staae for lunge hen, førend den kiernes (hvilke Feil ofte begaaes her, hvor man af et ringe Antal Qvæg skal samle det fornødne forråd af Melk og Fløde), saa og at holde Mælke-Karrene og Kiernen vel rene, i sær at lade dem vel og bade og igennemtrække med Eene Loug, det er, varmt Vand kogt paa Eenebær-Træ.¹⁹¹

¹⁸⁸ Olof Broman "Om Hus-håldnigen" Hele diktet finnes i Fiebranz avhandling.

¹⁸⁹ Fiebranz, 2002: 134-158

¹⁹⁰ Sommerfelt, 1795, hefte 14 s 118

¹⁹¹ Strøm, 1762, bd 1, s. 377

I tillegg til rådene referer han til en svensk reiseberetning som skal ha andre råd tilknyttet smørlaging.¹⁹² Hvor Strøm lærte rådene til kjerning av smør og av hvem, nevnes dessverre ikke, men den konkrete redegjørelsen viser at han var interessert i arbeid som kvinner tradisjonelt gjorde. Han distanserer seg verken praktisk eller kunnskapsmessig, slik som Fiebranz fant i sitt materiale.

Lignende detaljerte beskrivelser av kvinners arbeidsoppgaver, for salg eller ikke, er også å finne hos de andre topografene. I omtale av smøret i Hälsingland, som ”öfweralt i Sverige hålles for det bäste”, kom en detaljert redegjørelse over hvordan det ble laget:

[Det] skulle snart mista sit pris, om det icke the continuerade med then renlighed wid tilredningen, som thereas Förfäder them lärdt. Utom thess bidrager thet ock til smakens godhet uppå theras smør, at om Bonden allenast hade fyra kor uti Fäbodarne, som miölkade, måste thes viga. Äntå kiärna hwar tredje dag, så at then afstumpade Gräddan, eller här så kallade Flötorna, intet få surna. [...] Sedan Flötorna äro af Tråget skummade, giöres Ost af den andre Miölken, och en type smør som er rød, och ätes af gemene uppå bröd, så som annat smør.¹⁹³

Både renslighet og behandlingen av melken på var viktig for den gode smaken. Videre fortsatte Schissler i en lang fotnote hvor han forklarte smørtilbredelsen enda nøyere. Han bruker ordet bonde, noe jeg tolker som en omtale av hele husholdet og ikke husbonden. På neste side blir det nemlig tydelig hvem som hadde ansvaret for husdyrene og produksjonen, nemlig kvinnene:

Oxar födas intet up, flere än til Husbehof, och äfwan så Qwigor, uti åtskillige Församlingar, emedan Bondehustrun finner bättre sin utsträkning at köpa Qwigor ifrån Herjedalarna, än sielft lägga på Kalfwarm tå hon säger sig mera kosta på en sådan Kalf, med miölk, miöl och hö, än hon kan köpa Qwigan före.¹⁹⁴

Om kvinnene dro fysisk til markedet for å velge ut og kjøpe husdyrene sier sitatet lite om, men det som er interessant her er den selvstendighet og ansvar kvinnene gis innenfor husdyrhold, noe som gjør det sannsynlig at det også gjaldt kjerningen av smøret.¹⁹⁵ Det finnes også andre eksempler på konkrete og lite distanserte beskrivelser av kvinners

¹⁹² ”Hypericon, brugt paa samme Maade, skal og være et meget godt Raad derimod. See Kalms Bahuus Resa, pag 111” (Strøm, 1762, bd 1: 377)

¹⁹³ Schissler, 1972, s. 53-54

¹⁹⁴ Schissler, 1972, s. 55

¹⁹⁵ Fiebranz viser til det samme sitatet i en fotnote og konkluderer også med en oppfattelse av at kvinners selvstendighet i arbeidsoppgaver. (Fiebranz, 2002: 143)

arbeid ved siden av kjerning av smør hos topografene.¹⁹⁶ For topografene var alle sider ved områdene viktig å undersøke detaljert for kunne forstå den lokale økonomien så godt som mulig. Kvinnene ble også fremstilt i mange områder som dyktige, arbeidsomme og viktige i samme ordelag som menn, noe jeg vil komme tilbake til i senere i kapitlet.

Ved felles arbeidsoppgaver er det lignende beskrivelser i mitt materiale som i Fiebranz. Bassø skrev blant annet om arbeidet på åkeren i Rakkstad.

I Almindelighed kan et Menneske om Dagen, ligesaavel Qvinde- som Mands-Person affskjære, sammenbinde og opstøtte paa Aageren, baade af Byg og Havre, et saadan Maal. Derfor betales de, som lejes til dette Arbejde foruden Kosten 16 sk per Maal af Byg og Havre. Nogle ere dog saa raske, at de kan skjære 1 ½ Maal om Dagen [...], hvilket arbejld betales med Dagløn, 12 sk for en Mand og 6 sk for en Qvinde, som sammerrager og udbreder det nedslagne Græs til Tørkning om Dagen, foruden Kosten, og bruges paa de fleste Steder kun eet Qvindfolk mod trende Mand ved dette Arbejde. Overalt er Folket i disse Sogne gode, utrættelige og hurtige Mark-Arbeidere ved Høe- og Korn-Høstningen.¹⁹⁷

Bassø viser her til både menn og kvinners arbeid på åkeren. Fiebranz tolket teksten som at kvinnene kun assisterte menn i slike oppgaver, og at statusen deres i dette arbeidet var mindre enn menns i beskrivelsene. Til en viss grad kan jeg si meg enig. Europeisk forskning viser at halv lønn til kvinner var normalt¹⁹⁸, og kan være et tegn på at arbeidet hos kvinnene var mindre verdsatt. Dette kan også inkludere Bassø, siden han beskrev halv lønn til kvinner nøytralt. Men lavere lønn hindret ham ikke i å se trekk ved både kvinner og menns arbeid. Begge kjønn ble rost som ”gode, utrættelige og hurtige”. Etnologen Maria Adolfsson peker også på hvordan kvinnene ble vektlagt som bedre arbeidere enn menn i den topografiske litteraturen.¹⁹⁹ Ut fra dette vil jeg heller si at til tross for lavere lønn, la han merke til både at kvinner og menns arbeid verdt å rose. Det er heller overraskende at til tross for at religiøs og verdslig jurisdiksjon hvor kvinner var

¹⁹⁶ For eksempel Schisslers detaljerte beskrivelse av tekstilproduksjon i *Hälsinga Husholdndning*, s. 36ff

¹⁹⁷ Bassø, 1796, hefte 18 s. 35

¹⁹⁸ Se for eksempel Stein Tveites ”Kvinner i bondesamfunn og bondenæring.” *Jord og gjerning*, Landbruksforlaget, Oslo 1888, s.64-66. Lønnsberegninger i et kjønnsperspektiv er først og fremst gjort fra 1800, det vil si etter perioden jeg undersøker. Han påker imidlertid at det lønnen kunne jevnes ut på grunn av at fri kost og naturalier som ofte kunne komme i tillegg. Anna Tranberg viser at kvinnenes daglønn helst var den samme hele året, mens mennene fikk det dobbelte om sommeren. (Hagemann, ”De stummes leir? 1800-1900” *Med kjønnsperspetiv på norsk historie*, Cappelen Akademiske Forlag, 2. utg, 2006, s. 199)

¹⁹⁹ Adolfsson, 2000 s. 175.

fremstilt som mindre selvstendige i både arbeid og eiendom, ser disse normene bare til en viss grad å prege beskrivelsene.²⁰⁰

Jeg argumenterer *ikke* for at kvinnene hadde en like høy sosial posisjon som menn på grunnlag av topografenes verdsettelse av arbeidet. Det ville forutsett at jeg mener status går ut fra arbeid alene, noe som vil bli en for enkel analyse. Men holdningene til arbeid hos topografene var *ikke* preget av at arbeidet til kvinnene var eksplisitt mindre verdt enn mannens i deres ansvarsområder. I de felles arbeidsoppgaver kan en til en viss grad skimte en underordning gjennom lavere lønn til kvinner, men begge kjønn roses i samme ordelag. Dermed mener jeg at tekstene ikke speiler ”genusordningen” på samme måte Fiebranz argumenterer for i sitt materiale. Om det betyr at kvinners arbeid var like mye verdt som menns er et annet spørsmål, og er vanskelig å svare på uten en systematisk undersøkelse av holdninger til menns arbeid.

Flittighet

At embetsmenn forventet flittighet og arbeidsomhet av begge kjønn, har blitt påpekt før.²⁰¹ I forbindelse med beskrivelse av salgsnæringer dominerte også vekten på flittighet i omtalene av både menn og kvinner i den topografiske litteraturen, sammen med synonymene ”arbeidssom”, ”vindskibelig” og ”god”, og andre rosende ord som ”hændig” og ”duelig”. Schøning mente ”Qvind-Folkene” burde roses for sin ”Flid” i å spinne og veve lerreter for over 20 riksdaler årlig, i tillegg til en rekke andre tekstiler i Stjørdal. I Overhalla var kvinnene ”driftige”, og kunne av den grunn selge lerreter for opp til 40 riksdaler årlig, i tillegg til en rekke andre tekstiler. I Sparbu, hvor Schøning mente at innbyggerne ikke hadde ”andet at søge sin Næring” ved enn åkerbruk og ”Haand-Giærninger”, kunne de tjene over 20 riksdaler bare i lerreter, i tillegg til salg av vadmél og andre stoffer. For dette var ”Almuen [...] vindskibelig og arbeidssom”²⁰² Honnørord som flittig, god og nyttig ble benyttet om innbyggerne eller bare om kvinnene.

Hans Strøm la merke til hvordan innbyggerne i Stranda hovedsogn drev husdyravlen med en så stor ”Flid og Fremgang” at de kunne utføre ”en større andeel” fetevarer til

²⁰⁰ Se for eksempel *The Marital Economy in Scandinavia and England*. (red Ågren og Erickson), Ashgate Aldershot, 2005

²⁰¹ Sogner, Sølvi: ”Krig og fred”, *Aschehougs Norgeshistorie*, (red Knut Helle), Aschehoug, Oslo 1996, s. 232

²⁰² Schøning, 1979, bd 2 s. 85

Trondheim og andre steder. Og i Nordal var kvinner ”særdeles arbeidsomme, item særdeles hændige”, i blant annet å lage ullvarer, som var en viktig salgsvare.²⁰³ Som nevnt i forrige kapittel, Christian Sommerfelt (1795) fremhevet kvinnene som ekstra ”flittige” ved å prioritere varer for salg i Toten. Deres ”Flid og Kunst” fortjente ære, og spesielt på Toten hvor de solgte mye tekstiler til kjøpstedene.²⁰⁴ Inntektene varene ga førte til ekstra rosende ordelag.

En årsak til at vekten ble lagt på akkurat flittighet i omtale av kvinners arbeid kan være en påvirkning av merkantilistiske ideer. Flittighet i befolkningen ble sett på som en forutsetning for landets velstand. Otto Thott var en av pådriverne for den merkantilistiske politikken i Danmark-Norge. I *Allerunderdanigste uforgripelige tanker* la han vekt på nettopp flittighet allerede på første side. Spania var ”begavet af *Naturen* med de rigeste *Producter*”, men allikevel ”Penge- og folckesløse”. Dette fordi innbyggerne hadde blitt ”vellystige og lade, og Ladhet fører alltid Undergang med sig” av Amerikas skatter som ”invæltete sig på dem”. I Holland derimot, ”vrimlet” det med ”Folk og Riigdom”, siden det lille og ufruktbare landet hadde lært dem ”Flittighed og Sparsommelighed”. Thott fastlo at ”Lyst, flid og sparsommelighed ere de første og visse Trappe-Trin til Velstand og Formue.”²⁰⁵ Samme tanker om innbyggernes flittighet er å finne hos svenske merkantilister. For en flittige befolkning fantes det ingen begrensning på velstanden, mens for de late var det motsatt.²⁰⁶

Lignende omtaler som hos Thott, hvor arbeidsomhet var viktig for landets velstand, finner man også i den topografiske litteraturen. Strøm peker på flittighet kombinert med sparsommelighet som en viktig årsak eller årsak alene for enkelte områders ”velstand” i *Beskrivelse over Fogderie Søndmør*. (1764). Dette gjaldt også i områder med salgsnæringer der kvinner dominerte. I Stranda, hvor hovednæringene var korn og fe, var også flittigheten en viktig årsak til at tilstanden var god. ”Betraktning av Herligheder og den Vindskibelighed, som Folket bruger, kan Tilstanden her i Kaldet overhodet siges at

²⁰³ Strøm, bd. 2 s. 205, 243

²⁰⁴ Sommerfelt, 1795, hefte 14, s. 118

²⁰⁵ Thott, Otto, 1983, s. 171, 175

²⁰⁶ Runefelt, 2005: s. 136-139, spesielt 137, 138

være god”. Schøning satte også landets velstand sammen innbyggernes flittighet i salgsnæringer dominert av kvinner.²⁰⁷

Bassøe, Christian Sommerfelt og Ole Hannibal Sommerfelt beskrev ikke egenskapen flittighet som viktig for landets velstand ved omtale av kvinners salgsnæringer. Men også de var imidlertid opptatt av befolkningens arbeidsomhet generelt. Det var ikke en stor gård som beriket, mente Holm, men ”et velgjort Arbejde”.²⁰⁸ I forordet til *Topographisk Journal* var ”Folket ble oppvakt til Vindskibelighed” et viktig punkt for å oppnå ”landets Velstand” sammen med:

Almueoplysning, Floder bleve nyttede, Moser Uttörrede, Canaler Skabede, passende Fabriquer anlagde, [...] man udbredede allevegne Rörelse, og lokkede fremmed Rigdom inn i Staten. Saaledes blev hine Landets Velstand rodfæstet ved innvortes Cultur, hver af Naturen given Anvisning blev nyttet og den raae Materie foræddlet, Handelsproducter fremavlede og utallige nye Canaler aabnedee for Commersen²⁰⁹

Dermed var flittighet viktig for landets velstand hos alle topografer. Selv om egenskapen ikke settes direkte i sammenheng med kvinner, så viser vekten på kvinners næringer i forrige kapittel at også kvinners arbeidsomhet var en forutsetning for ”Landets velstand”.

Beskrivelser av kvinner som arbeidsomme ble også lagt vekt på i områder hvor salgsnæringer ikke fant sted. Strøm skrev om de ”flittige” og ”duelige” i kvinnene i Haram, hvor de måtte ”paata sig Adskillige Forretninger som ikke tilfalt dem”. Denne ”Vindskibeligheden” hadde brakt ”Folket” i velstand.²¹⁰ I Finnmark nevnes ikke salg av varer produsert av kvinner, men kvinner ble vurdert etter arbeidsomhet. De samiske samiske kvinnene ”virksomere” enn menn fordi de ved siden av å oppdra barna lagde alle klærne til hele familien.²¹¹ Tilstanden i Holm sockn var ”ringa” i følge Abraham Hülphers.

Næringsmedel äro i synerhet trävirks handel af bjälkar, sparrar og bräder, samt bräd försel. Åkerbruket kan ej annat an wara ringa, som det allnäst går til 36 tunnon utsäde. Boskapskiötselen lika så mindre fordelagtig for lida upodling efter höbergingen hösgt stiger til 25 hårdwalls[...] hwaraf underhållas 37 hästar, 120 kor, 79 ungot, 130 får,

²⁰⁷ Schøning, 1979, bd 1, s. 97-98. Om Surnadal.

²⁰⁸ Holm, 1794, hefte 8, s. 111

²⁰⁹ Topographisk Selskab, 1792, hefte 1, s. 3

²¹⁰ Strøm, 1766, bd 2, s. 204

²¹¹ Ole Hannibal Sommerfelt, s. 140

140 geter, 60 swin. Kan hända, at denna sockn genom flit og arbete blifwer mera fructbara, ehuru swag jordmon hindrar nye uptagingar.²¹²

Flid og arbeide kunne kanskje føre til at sognet ble mer fruktbart, både eng og åker. Her ser i igjen vekten på flittighet som viktig, både for husdyrholdet og for åkerbruket.

En årsak til denne fremstillingen kan være et ønske om generell velstand, og om de oppnådde det gjennom salg av varer eller gjennom selvberging, var for topografene mindre viktig. En annen årsak kan være det etiske som lå i dette begrepet. Samme begrep finner en i mye sedelig litteratur fra perioden. Der ble fliden knyttet til et positivt karaktertrekk og latskap negativt, det første begrepet til allmennytte og det andre knyttet til egennytte.²¹³ Mange omtaler kvinner som ”arbeidsomme” eller ”late” under områder ”dyder og lyder”, noe som tyder også på at forfatterne også mente flittighet var et viktig moralsk trekk. Men Runeberg peker også hvor tett de sedelige og økonomiske litteraturen hang sammen. Merkantilisme var etisk og naturrettslig motivert. I et naturrettslige lå det et syn på menneskets frihet som begrenset, hvert menneske hadde en plikt til å arbeide for det allmennes beste, og ”den frihet människan åtnjöt i naturtillståndet, som inbegrept friheten att inte göra nogen ting- fanns inte.”²¹⁴ Dermed kan det se ut til at den topografiske litteraturen, som var økonomisk orientert også bar drag av etiske og naturrettslige drag slik som annen økonomisk litteratur, og at dette også gjaldt kvinner som ble beskrevet.

Schønning fokuserte mer ensidig på kvinners markedsrettet arbeid enn de andre topografene i sin vurdering av hvem som var flittige. Han fremhevet kvinner som produserte varer for salg som ekstra arbeidsomme og flinke og en tilsvarende nedvurdering av kvinner som ikke produserte varer for salg når de hadde mulighet til det. I Surndal drev innbyggerne jordbruket med ”god Fliid, hvorover de fleste af dem ogsaa staae dem Vel”, hvor hushold kunne blant annet tjene 15-20 riksdaler på salg av lerreter. Han omtalte også innbyggerne i Snåsa som et ”stor[t] Beviis, hva Fliid i Jordbruget, og en god Huusholdning kan udrette”. Her ble korn, fetevarer og tekstiler solgt og innbyggerne

²¹² Hülphers, s. 107 Schissler nevner ikke flittighet eksplisitt på samme måten som de andre topografene, men den store vekten han la på arbeid og kunnskap gjennom skildringene sine, tyder på at også han mente la vekt flittighet som en forutsetning for bedringene av økonomien.

²¹³ Runeberg, 2006, s. 136-139

²¹⁴ Runefelt, 2005 s. 139

var ”flittige og strævsomme”, og derfor sto det ”temmelig Vel” til med dem. Men han beskrev innbyggerne negativt om de valgte å spise opp fetevarene de egentlig kunne solgt:

For Resten er Indbyggerne i Surendalen, for den største Deel, kun slette Huusholdere, og ville leve alt for vel, saa at endog mange holde 20 til 30 Malke-Køer, sælge de dog lidet eller intet af deres Avling, Ost, Smør eller andet saadant, til andre, men fortære det altsammen selv²¹⁵

Om innbyggerne i Tingvoll hadde Schøning en tilsvarende negativ holdning: ”De fleeste kunne ei roses for at være gode Huusholdere, da de, af deres Avling og Creature kun lidet eller intet at sælge eller overlade til andre”.²¹⁶ Også verdalingene ville ”leve alt for godt; og derfor sælger han kun lidt, baade af Flesk, Smør og andre feede Varer. Dem kiøbe han tvert om orfte, af Jamterne”.²¹⁷ Muligheten til et overskudd i penger var med å bedømme om innbyggerne var flittige eller ikke. Om man hadde mulighet til å selge overskuddet, men valgte å ikke gjøre det var dette dårlige trekk ved innbyggerne. Dermed ser vi en verdsetting av kvinner som produserte et overskudd i penger foran kvinner som ikke gjorde det. Lignende negative omtaler av innbyggere som velger å bruke det de lager selv, har jeg ikke funnet hos de andre topografene. Derimot var det mange beskrivelser av innbyggerne som ”lade”, ”liddelige” og ”dovne” om de valgte å kjøpe varer i stedet for å produsere selv, men det er et tema i neste kapittel.

Kunnskap

Et annet trekk ved beskrivelse av kvinners arbeid ved siden av begrepet flittighet var krav til kvinners kunnskap og kvalitet på produktene. Ris ble gitt når kvaliteten ikke sto til forventningene. Jeg har allerede nevnt hvordan Schissler mente smøret i Hälsingland ble holdt for å være det beste i hele Sverige, og i den forstand ser vi en verdsettelse av nettopp kvaliteten på smøret. Strøm la vekt på kvalitet og kunnskap både i forbindelse med husdyrhold og tekstilproduksjon. Husdyravlen, som var ”næst [etter] Fiskerie, Søndmørs største Herlighed”, var avhengig av budeiene for å lykkes. ”Til at oppasse og rygte Creaturene bruges her som andensteds i Norge, visse Piger kaldte Bue-Deyer, paa hvis Flid og Agtsomhed det meget beroer, om Qvæg-Avlingen skal lykkes.”²¹⁸ Strøm redegjør

²¹⁵ Schøning, 1979, bd 1, s. 98

²¹⁶ Schøning, 1979, bd 1, s. 111

²¹⁷ Schøning, 1979, bd 1, s. 81

²¹⁸ Strøm, bd. 1, 1762: 382

for både ønsket stell og flere legemidler som kan kurere sykdommer hos dyrene som lokalbefolkningen burde ha kunnskap om, også budeiene.²¹⁹

Ved siden av krav til kunnskap i husdyravlen, verdsatte Strøm også kvaliteten på tekstilproduktene i Norddal, og roste lokalbefolkningen som ”særdeles Hændige”.

Mandfolket i at smede, snedkre, dreie, bødkre og danne allehaande Træ-Kar; og Qvinde-Kiønnet til at væve Lerreder, Stoffer og adskillige slags uldne Tøier, til Anseende som Kallemanqver og Bomulds-Tøier, og baade af Væv og Farve saa smukke, at de let kunde tages for udenlandske Fabriqve-Varer. De adskillige Maader at Farve paa, som i disse Folk, der gjøre sig megen Fliid med at samle de fornødne Væxter i rete Tid og bereede dem til Farver, [...] som tilforn meere end nu omstunder blev tillavet i temmelig Mængde, og i form af smaa runde og røde Kager, her kaldte Korke-Kager, med hvilke man drev en liden Handel.²²⁰

Ullvarene kvinnene lagde var tidligere i teksten fremstilt som en viktig handelsvare, og var så flotte i vev og farge at de kunne taes for å være utenlandske.

Schøning la vekt på kvalitet både for tekstiler og produkter av husdyr. Om Sparbu prestegjeld, hvor han mente tekstilproduksjon var en av de viktigste næringsveiene i prestegjeldet, skrev han:

Hos Bønderne i Sparbo lægger man vel megen Flid, paa at spinde og væve Lerreder, Vadmel, Stoffer, Flonel; [...] paa Prestegaarden saae jeg der virket uldent Tøi, som prestens Kiæreste havde selv ladet farve og perse, saa fiint og smukt, baade af grøn og sort Farve, at det neppe kunde skilles fra Klæde: men hva Almuen vinder eller sparer herved, forødes paa en anden Maade, ved den Stats og Overdaadsighed i fremmede Tøiers Brug²²¹

Om Schøning oppfattet at prestens kjæreste fikk inntekter for tekstilproduksjon for salg, for så å bruke det opp på ”Stats og Overdaadighed” blir ikke klargjort i teksten, men han var imponert over den dyktigheten hun viste. I Snåsa, hvor tekstilnæringen også ble fremstilt som viktig, ble også kvaliteten på tekstilene nevnt:

²¹⁹ At erfaring og kunnskap var viktig i forbindelse med husdyrholdet kommer også frem av Strøms kritikk av gjeting. I stedet for at barn passet husdyrene, ville dyrene hatt det bedre med voksne tjenestefolk: ”Saa nødvendig denne Vogten er, saa vanskelig og besværlig falder den for Bonden, som i Mangel af fornødne Tieneste-Folk ofte maae betroe den til sine egne mindste Børn, og saa skadelig er den tillige for Creaturene, som efter alle erfarne Landsmænds tilståelse meget bedre vilde trives og give langt mere Mælk, i Fald de kunne have Frihet at søge Føden, hvor den lystede, og ei bleve holdte i for megen Tvang, deels av Nødvendighed, deels formedelst Hyrdens Frygtsomhed eller Magelidhed, og andre Aarsaker.” (Strøm, bd. 1, 1762: 392) I Strøms øyne hadde ikke barn de forutsetninger som trengtes for å kunne ta tilstrekkelig vare på husdyrene, til det trengte en tjenestefolk som hadde mulighet til å gi de mer frihet enn det barna gjorde.

²²⁰ Strøm, bd 2: 243.

²²¹ Schøning bd. 2, 1979: 95

Her virkes Vadmel, hvilke de lade farve, stampe og perse, da det bliver lige saa smukt som maadelig fint Klæde. Kun Skade, at man her, eller i Throndheim, ingen Overskiærer har, som kunde give dette Tøi enda smukkere anseeelse.²²²

Jeg har allerede nevnt hvordan Sommerfelt nevnte også hvor dyktige kvinnene var, både i ”Flid og Konst”, til å lage tekstiler, spesielt på Biri og Toten, hvor salget var stort. Selv om tekstilproduksjon ikke var redegjort detaljert for, la både Schøning og Strøm merke til forskjell i kvaliteten, og kvinner som lagde tekstiler av høy kvalitet ble kommentert og verdsatt. Det gjaldt også når kvaliteten på husdyrproduktene var gode.

Det er interessant at topografene la vekt på å sammenligne produktene kvinnene lagde med utenlandske produkter. Jeg har allerede nevnt hvordan Strøm sammenlignet tekstilene med utenlandske klær. I Tydal så Schøning en mulighet til å kunne lage en meget god ost, som kunne bli like god som de engelske om en hadde den rette kunnskapen.

”Qvæg-Avling [er på] desse Steder [...] særdeles beqvemme, formedelst de her værende feede Græsgange [...] og for deres Fedme meget udraabte Tydals-Oste, som i ingen Ting vilde give de Engelske Oste efter, om ei overgaae dem, i Godhed og Smag, dersom Vedkommende kun ret forstode at salte, presse, og paa anden Maade behørig at behandle dem”.²²³

Sammenligningen Strøm og Schøning hadde med produkter laget av utenlandske varer er sannsynligvis preget av de økonomiske motivene bak den topografiske litteraturen hvor en ønsket å bygge opp en innlandsproduksjon som kunne konkurrere på innlandsmarkedet med utenlandske varer. I forordet i *Topographisk Journal* la en også vekt på nettopp at bedring av kvalitet på produktene var viktig om en skulle kunne konkurrere med utenlandske varer.²²⁴ Alle varer burde bedre sin kvalitet, inkludert tekstiler og produkter av husdyr.

Schønings vekt på England kan være forbundet med den tette handelskontakten Norge hadde med England, spesielt i trelast. I innbydelsen fra *Topographisk Selskab* var England fremstilt som et forbilde:

²²² Schøning, 1979, bd 2, s. 126

²²³ Strøm, bd 1, 1979, s. 38

²²⁴ Se kapittel 2.

Hvor meget ej har denne Kundskab om Landet i Stykkevis bidraget til de borgerlige Indretninger, den voxende Industrie og de store Forbedringer i Land- og ManufacturVæsner, hvoraf Britannien, Holland og Schweiz med Rette gjøre sig til?

Takket være de ”forskende Aander” i disse landene hvor øynene hadde hvilt på det ”lille” som på det ”store”, hadde feil blitt oppdaget og nyttige industrier blitt dannet, slik at ”Velstanden” hadde blitt ”rotfæstet ved innvortes Cultur”.²²⁵ Den topografiske litteraturen ble igjen fremstilt som en forutsetning for at en lignende utvikling også skulle skje i Norge. Denne beundringen for England speiles også i Schønings kommentar om osten, på samme måte som Christen Pram kommenterte engelske tekstiler i sin reise gjennom Norge i 1804: ”Man [...] her i landet debiterer og forbruker indenlandsk Fabrikat, som ej kan være hverken i Værd eller Pris langt under det Engelske, siden det finde Afsetning ved siden af det der som kommer in fra hin Øe”.²²⁶

Historiker Gro Hagemann peker på hvordan kjønn og forestillinger om kompetanse og egnethet var tett knyttet sammen i arbeidsmarkedet for menn og kvinner i på 1800-tallet i Norge. ”Man regnet uten videre med at kvinners ressurser var mer begrenset, og at de ikke egnet seg til teknisk krevende oppgaver, til ledelse, til utendørsarbeid eller til nattarbeid”. Slike forestillinger knytter Hagemann til eldre forestillinger i det gamle familiebaserte jordbruket, og da kvinner ble rekruttert i stillinger i stat og kommune var disse forestilingene så selvsagte at den knapt møtte motforestillinger overhodet.²²⁷

Om kvinners kunnskaper og ferdigheter ble sett på som mer eller mindre enn menn, sier materialet mitt lite om. Ofte sammenlignes de med hverandre, men da som mer eller mindre dyktige i forskjellige oppgaver, som vi har sett i Strøms verdsettelse av både menn og kvinner som hendige i hver sitt arbeid: menn til trearbeid og kvinner i tilvirkning av tekstiler. Kun i en omtale er det mulig å spore en direkte sammenligning, og da ut fra fysisk styrke. I forbindelse med stell av husdyrene la Bassøe vekt på vannbæringene som det ”sværeste” arbeidet på gården og som falt på kvinnene:

Ganske fornødent er det, at Creaturene blive vel forsynede med Vand, og [...] derved falder det sværeste Arbejde, paa de fleeste steder, for de Qvindfolk som rygte Fæet,

²²⁵ Topographisk Selskab, 1792, hefte 1, s. 2-3

²²⁶ Pram, Pram, Christen, *Kopibøker fra reiser i Norge 1804-1806*, Norsk kunst og kulturhistoriske museer, Oslo 1964 1964, s. 9

²²⁷ Hagemann, 2006 s.203

behøver vist enhver Huusmoder dermed, saavel som Creaturenes øvrige rygt, at have Tilsyn.²²⁸

Vannbæring til kyrne var i følge Bassøe det tyngste arbeidet. Sannsynligvis speiler ikke dette det reelle arbeidet på gårder, siden det ved siden av vannbæring fantes det mye arbeid som krevde stor fysisk styrke som menn og som kvinner gjorde. Samtidig viser det at Bassøe så at husdyrstell var hardt fysisk, og av den grunn burde kona på gården ha nært tilsyn med både det og det øvrige stellet med dyrene. Bassøes vektlegging av det krevende arbeidet ved husdyrstell kan skyldes at han mente det var den viktigste næringen i prestegjeldet, men også at han selv var personlig interessert i nettopp husdyrhold. Han skrev blant annet at han hadde forsøkt med en ny metode av sauehold. I stedet for å la sauene stå inne i fjøset lot han dem gå ute, og klippet dem bare en gang hvert år, noe som førte at det trivdes godt og ble sjelden syke.²²⁹

Lignende tiltak ble gjort av både topografer og medlemmer i landshusholdningsselskaper og andre patriotiske selskap.²³⁰ I hvilken grad det påvirket deres syn på kvinnene som gjorde mesteparten av stellet av husdyrene er interessant å undersøke nærmere. Kanskje det kan modifisere tidligere undersøkelser som har lagt vekt på at kvinners arbeid ble sett på som lettere fysisk og mindre krevende kunnskapsmessig.

Den Kunst at behage

Kapellan Willes syn på kvinners arbeid er imidlertid ikke like entydig i beskrivelsen av Seljord prestegjeld. Historiker Sølvi Sogner påpekte at han verdsatte ”den kunst at behage” like høyt eller høyere enn kvinners arbeid. Wille mente at i Seljord fant man ”meget faa smukke Fruentimmere, da de fleste have store, grove uproportionerte Ansigter, tykke Bryster [...] og brede Hofter. Den Kunst at behage, er dem for det meste ubekjendt; men derimot ere de desto mere hærdede mod Kulde, strænge Arbeider og Strabatser”. Willes kvinnesyn var her påvirket av arbeidet kvinner hadde i embetsstanden, og som var lettere å kombinere med ”det behagelige”.²³¹

²²⁸ Bassøe, 1796, hefte 18, s. 74

²²⁹ Det er mulig å tolke Bassøes utsagn annerledes. Feks. at det er det sværeste arbeidet blant kvinner, men det forandrer ikke det faktum at han fremhevet arbeidet med husdyrhold som fysisk krevende.

²³⁰ Andresen, Anton Fredrik, 2008

²³¹ Sogner, *Far sjølv i stua og familien hans*, Universitetsforlaget, Oslo 1990: 76

Willes beskrivelse over Seljord ble av *Topographisk Selskab* fremhevet som et forbilde for senere topografer. Som nevnt i kapittel to var Willes beskrivelse funnet ”let og ordentlig” og fortjente dermed å ”bruges som Regel”.²³² Som jeg har vist eksempler på, kontinuiteten i beskrivelser av kvinners evne til å behage var liten blant senere topografer. En kan allikevel stille et spørsmålstegn ved Ole Hannibal Sommerfelts beskrivelser av kvinner i Finnmark. Han beskrev kvinners arbeid først og fremst ut fra hvor dyktige de var til spinne og veve, og lite på annet arbeid. Markedsrettet arbeid var heller ikke nevnt. Men det var ikke den tilstedeværende eller manglende evnen til ”at behage” som opptok han. Han la heller vekt på kvinners arbeidskapasitet. Sommerfelt påpekte at de samiske kvinnene var mer ”virksomme” enn menn. Ved siden av å oppdra barn forsto de seg på en rekke oppgaver innen tekstilproduksjon.²³³ Det var kvinnens nytte som var viktig også her, noe som sannsynligvis innebar at Sommerfelt var positiv til kvinners utnyttelse av områdets ressurser, selv om holdningene hans ikke er entydig.

Dermed er det en kontrast mellom Willes notater om en kvinnelig ynde og den topografiske litteraturen jeg har undersøkt. Elisabeth Aasen viser hvordan presten Birch, i sin bok *Billedgallerie for Fruentimmere*, kom med lignende uttalelser om å behage på 1790 årene. En kvinnes ”Bestemmelse” var ”at være Mændens medhielp, at blive Mødre og Opdragersker for dydige og lykkelige Mennesker”.²³⁴ Aasen mener slike holdninger ble sterkere utover 1800-tallet i embetsstanden, og at dette idealet innebar en nedvurdering av kvinner som produsenter i salgsnæringer.²³⁵

Om Wille var påvirket av slike ideer er usikkert uten en nærmere undersøkelse. Kanskje han snarere ville vist en annen holdning i andre omtaler på grunn av vekten lagt på næringer og forbedringer i den topografiske litteraturen, den *konstutive sjangerkonvensjonen*. Å behage og å hjelpe mannen kan nok ha vært viktig også for topografene, men viktigere var overskudd og inntekter gjennom flittighet og kunnskap. Da Schøning besøkte innbyggerne i Holtålen, som tjente penger på salg av fetevarer, kommer dette ekstra godt frem i sin kommentar om de store kvinnene som forsynte seg godt av ”Bu-drot”. ”Innbyggerne her ere i Almindelighed store, stærke, haarde og

²³² Topogarene kunne også følge en annen ”Plan” om den var bedre, se kapittel 2.

²³³ Sommerfelt, 1799, hefte 24, s. 140

²³⁴ Aasen, 1993, s.156. Aasen mener Birch var påvirket av Rousseaus idealer om kvinnelighet, og at dette idealet påvirker embetsstanden stadig sterkere utover 1800-tallet.

²³⁵ Aasen, 156-160

arbeidsomme, arbeidsomme er især de af Qvinde-Kiønnet, og de spiser her gemeenlig godt, da de have nok af den saa kaldte Bu-Drot”²³⁶ Det var å være arbeidsom som var viktig.

Kjønnsarbeidsdeling

Det ble krav til kvinners komptanse innfor de næringer de tradisjonelt dominerte i, men samtidig er det mulig å spore en idealisering av typiske kvinnelige og mannlige oppgaver jeg har nevnt før i kapitlet. Etnolog Orvar Löfgrens mener at myndighetspersoner og reiselivsskildringer på 1800-tallet snarere var preget av et ideal i sine skildringer enn praksis. Arbeidsdelingen var polarisert, med et klart bilde av hva som var kvinnelig og mannelig, basert på 1800-tallets borgerlige ideal og et ønske mer enn hva de virkelig observerte.²³⁷

Adolfsson vektlegger også denne idealiseringen av det typiske kvinnelige og mannlige uten å forklare idealiseringen nærmere. Hun mener menn og kvinner ble beskrevet i tre sammenhenger: I omtale av håndverksproduksjon, i utseende og lynne, samt i klesdrakt. I omtalene ble det lagt vekt på motsetninger mellom mann og kvinne. I håndverksproduksjonen kunne menn være gode eller dårlige til å bygge eller lage redskaper og kvinnene kunne være gode eller dårlige til å spinne og veve, i tillegg til å passe husholdningen innendørs eller i ”Ladugården”. Utseendemessig ble mennene karakterisert som høye, sterke, smarte, mens kvinnene ble fremtilt som lite velformede og høye.²³⁸ I klesdrakten var kvinnene mer påvirket av utenlandske trender enn menn.

Om en undersøker også beskrivelser av kvinner i et klarere økonomisk perspektiv er det mulig å lese materialet på en annen måte. Den topografiske litteraturen hadde en agenda, og om en ser den under hvilken omstendighet og med hvilken hensikt, kan kanskje topografenes fremstillingen av kvinner tolkes mer nyansert hvor arbeidet ble verdsatt ut fra deres nytte i samfunnet, noe som inkluderte deres bidrag som økonomiske aktører. Légner har undersøkt Hülphers beskrivelse av kvinner. Han konkluderer i likhet med meg. ”I Hülphers beskrivning definerades kvinnorna dels efter deras föfмога att bidra til

²³⁶ Schøning, 1979, bd 1, s. 61

²³⁷ Löfgren, 1982, s. 12.

²³⁸ Adolfsson henviser også til Frantz Daniel Crælius, som skrev om kvinnene i Nås Socken. Han var opptatt av tre ting ved kvinnene: Hvordan de styrte den ”inre hushållningen”, utseende og hvordan de oppdro barnene, (Adolfsson, 2000, s. 175-177)

hushållets inkomster genom systlöyd och boskapsvallning, dels efter dygder som arbetsamhet och sparsamhet”²³⁹

Men Adolfsson har et poeng i at det er en forskjell i topografenes beskrivelser av henholdsvis gode mannlige og kvinnelige egenskaper. Kvinner blir fremstilt som gode eller dårlig i arbeid som tradisjonelt var kvinnelig: hushold og tekstilproduksjon. Jeg har allerede vist hvordan Strøm vektla menn som dyktig i trearbeid og kvinner i tekstilproduksjon. Gerhard Schøning hadde en lignende omtale om kvinner og menn i Overhalla. Menn var ”driftige” i onna, mens kvinner var driftige i tekstilproduksjon. På samme måte vektla Ole Hannbial Sommerfelt kvinner og menn i Finnmark.

[Samene er] omhyggelige, hurtige, aldri forlegne og [...] utrættelige. Deres største Gode paa Jorden synes at være (næst Lysten at Forplante sig) Brændevin og Tobak. [...] Det voxne Mandkjøns formmeste Beskjeftigelser ere: at tømme de skaarne Oxerener, at vogte ved Hjælp af sine Hunde Rensdyrene, i Almindelighed for Ulven, deres største Fiende: at lade Maden, at røge sin Tobak og snakke over den [...] Qvindekjønnen er virksommere: thi foruden at de opdrage Børnene, berede Skin, sye alle fornødne Klæder og Skoe til sig, Mænd og Børn, sye og brodere de Reenskjøretøjet.²⁴⁰

Menn og kvinner fremstilles som gode i forskjellig arbeid og oppgavene utfyller hverandre. De norske kvinnene visste derimot ”saa lidet om huslig Industrie” at de knapt kunne spinne og binde sjøvanter, mens mennene var gode båtbyggere og kunne gjøre noe grovt smedarbeid.²⁴¹

Holm viser også en vektlegging av typiske mannlige og kvinnelige oppgaver i hva tjenestekarene og tjenestejentene burde kunne.

En Tjenstekar på Landet bør kunde hugge med Öxe, Gaardsredskab af Ploug, Harve, Kjerrer og Slæder bør han holde i Stand, pløie og saae skal han kunde: Hestene skal gives deres Foder; skjære Torv eller hugge Brænde, slaae Høe eller meje Korn, tærskede og mange andre tilfældige Huusgjæringer skal han udrette; staae færdig for alle Huusbondens Ordre til Efterlevelse. For alt dette nyder han aarlig Løn fra 16-20 Rdlr, ja nogle Sogne derover. [...] En Kjøkkenpige skal bage og brygge, toe Klæder, holde Kjøkkenet og det Inventarium reent. Paa Landet skal de og i Vaar og Høst arbejde, samt ved Törveskjæringen være med og have sin Post, og derfor nyde de aarlige Løn fra 6 til 8 Rd. En pige som tilseer Creaturet og har desuden med Gaardsabrejde altid at bestille, faaer lidet mindre i Lön.²⁴²

²³⁹ Légnér, 2004, s. 174

²⁴⁰ Sommerfelt, 1799 hefte 24, s. 140

²⁴¹ Sommerfelt, 1799, hefte 24, s. 138

²⁴² Holm, 1795, hefte 10, s. 56-57

En tjenestekar burde skulle kunne visse oppgaver, og en tjenestejente andre, på samme måte som andre topografer vektla at menn og kvinner var gode i forskjellige ting. En oppfattelse av at menn og kvinner burde være gode i forskjellige oppgaver formet og hva topografene valgte å skrive om kvinners arbeid. Nettopp at dette var et ideal og bare til en viss grad speilet den praktiske arbeidsdelingen er kanskje spesielt tydelig i Holms beskrivelse av tjenerne, siden han beskrev hvordan en tjenestejente- og kars oppgaver burde være i området og hva slags lønn de fikk for arbeidet.

Til tross for at det var en klar vektlegging av kvinner og menn var gode i forskjellige ting, så betyr ikke det at de ønsket at kvinner og menn skulle holde seg til kun sine oppgaver om de så at husholdet eller området fikk en bedret tilstand av andre ordninger. Et eksempel er nettopp Schønings notater av kvinner og menns arbeid i Overhalla.

Her er Qvind-Folkene meget drivitge, ligesom Mandfolkene, i dere Aandearbeider. Paa det hine ei skulle hindres, fra deres Spinde-Rok eller Væve-Stol, passe Mændene her, om Vinteren, gemeenligen Børnene og Rygte Qvæget; hvilket er, mod den her i Landet, ellers overalt vedtagne Sædvane. Med Hestenes Rygt have Mandfolkene at bestille: men at rygte andet Qvæg, ansee de næsten for skammelig. [...] En Bonde kan her derfor, om Aaret sælge Lerreder for 20, 30, 40 Rdlr som han Kone med 1 Pige have spundet og vævet.²⁴³

Menn og kvinner hadde også blitt fremstilt som dyktige i forskjellige oppgaver, menn i onna og kvinner i tekstilproduksjon. Men i vintermånedene tok menn av seg dyr og barn for at kvinnene skulle få spinne og veve, noe husholdene hadde høye inntekter på. At menn gjorde såkalte kvinnesysler ble fremstilt som nærmest positivt i omtale av Overhalla. Ikke bare inntekter til husholdet ble prioritert foran tradisjonell kjønnsarbeidsdeling, også generell velstand. Til tross for at det betydde at menn måtte gjøre typisk kvinnearbeid, og kvinner typisk mannsarbeid. Jeg har allerede nevnt den positive holdningen Schønning hadde til at menn passet barn og kyr, mens kvinnene spant og vevde for salg i vintermånedene.

På Ørlandet var imidlertid situasjonen en helt annen. Han var overrasket over de små og ”usle” husene, ”de fleste uden Bordklædning”. ”Saadant havde jeg ventet at see i Finmarken, ei på Ørelandet”, bemerket han. Og den som var skyld i den usle tilstanden var klar:

²⁴³ Schønning, 1979, bd 2, s. 143

Skylden paa denne slette Huusholdning i saadant og meere vil man, for en stor Deel sette paa Qvindfolkenes Regning. Disse ere her ei meget atbeidsomme; og dog beroer meget av Jordebruget paa dem, naar Mandfolkene ere ude paa deres Fiskerier.²⁴⁴

Her ble det forventet at kvinnene skulle gjøre mannsarbeid når mennene var bortreist. Strøms kommentar til arbeidsdelingen i Haram viser samme holdning. ”I Henseende til Arbeidsomhet synes det, at Qvinderne endog kunde tillægges et Fortrin frem for Mænderne; thi da disse fornemmelig befatte sig med Søe-Bruget og Fiskerierne, så maa hine paatage sig adskillige Forretninger, som ellers ikke pleie at tilfalde dem.”²⁴⁵ I tillegg spant og vevde de, noe de også var ”flittige og duelige” i. Lignende notater har finnes ikke hos de andre topografene, noe som gjør det vanskelig å vite om de hadde et lignende fleksibelt syn på arbeidsdelingen, men vekten på det nyttige og utnyttelsen av næringer kan ha åpnet for det.

Kunnskap bare fra embetsstand til bondestand?

Den topografiske litteraturen hadde som formål samle inn kunnskap, slik at nødvendige tiltak for bedringen av jordbruket kunne iverksettes. Historiker Monica Aase påpeker at et gjennomgående synspunkt hos landbrukspatriotene var at kunnskapen om jordbruk gikk først og fremst fra embetsstanden og ned i datidens landbruksselskaper. ”Gjennom hele den perioden som premieren fra VS²⁴⁶ fant sted, var det en ovenfra-og-ned-holdning: bøndene skulle belæres og oppmuntres.” En bonde skulle etterpå fungere som lærer for naboer og kjente.²⁴⁷ Det samme gjaldt også de andre landbruksselskapene i perioden. Som allerede nevnt, landbruksselskapene var tett knyttet til topografene. Hans Strøm var medlem av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab selv, premiene var nevnt i beskrivelsene hos flere av topografene.²⁴⁸ Kan man se den samme nedvurderingen av bøndenes tradisjonelle kunnskap i den topografiske litteraturen i næringer hvor kvinner dominerte, og i hvilken grad var de opptatt av at kvinnene skulle oppøve en kunnskap og kompetanse innenfor sine områder?

²⁴⁴ Schøning 1979, bd 1, s. 297. Om ørland.

²⁴⁵ Strøm, bd 2, 1766: 13

²⁴⁶ Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab

²⁴⁷ Aase 1987, s.139.

²⁴⁸ Premiene er nevnt hos Schøning i bd 2, s. 57 og 86. Også Sommerfelt i Finnmark nevner premier for spinning og vevning, s. 192.

Den ovenfra-nedadholdningene hvor embetsmennene skulle belære bøndene, er dominerende i den topografiske tradisjonene også. Som det sto i forordet til *Topographisk Journal*, en kunne ikke overlate åkerdyrkningen til

en uoplyst Almues Vaner: der gavne ikke engang de Belønninger man udsætter for Landuusholderen, saa længe man ikke vejleder hans Flid og de oplyste Mænd, som findes i Landet, blive ikke for ham det Lys, de skulde være, da de ved glimrende Speculationer mere søge i den lærde Verden at skinne, end ved en simpel Underviisning at adspredde Mørket, der hersker bland Landmanden.²⁴⁹

En lignende holdning speiles gjennom de forslag til forbedring topografene hadde for bøndenes arbeid. For eksempel viet Christian Sommerfelt halvparten av sin tekst til forbedringsforslag som gikk både til både bøndene, embetsmenn og endringer av statens reguleringer og lover. Flesteparten av topografene kom også med krav til forbedring i næringer hvor kvinner dominerte, og i noen omtaler ble også konkrete råd nevnt. Hans Strøms råd for kjerning av smør er et eksempel som jeg har vist til før i kapittelet. Schøning henviser til hvordan tekstilproduksjon ville blitt bedre om stedet hadde kostet på seg en overskjærer.

Jeg har også nevnt hvordan Schøning satt krav til ostefremstillingen i Tydal. Om ”vedkommende” hadde lært seg å salte, presse og ”paa anden Maade” behandle osten riktig, kunne den bli like god som den engelske, mente Schøning.²⁵⁰ Ole Hannibal Sommerfelt ønsket å forbedre kvinners kunnskap innen tekstillagning, om ikke for salg, så til seg selv i Finnmark.²⁵¹ Sommerfelt hadde mange råd angående handel med kvegprodukter, men de var først og fremst rettet til staten gjennom ønske om ny kjøpstad og bedre infrastruktur og regulering av lovverket. Han ønsket han seg også bedre kunnskap om vekster som kunne brukes til både føde og medisiner til husdyrene.²⁵² Både Bassøe og Holm pekte også på problemer ved arbeid i kvinners salgsnæringer, men kommer ikke med noen konkrete løsninger som går direkte på kvinners arbeid.²⁵³

Men også bøndene kunne bidra med nyttig kunnskap som embetsmenn kunne lære og spre til andre bønder. Strøm skrev i forordet til *Beskrivelse over Fogderie Søndmør* at han

²⁴⁹Topographisk Selskab, 1792, hefte 1, s. 4.

²⁵⁰Schøning, 1979, bd 1, s. 38

²⁵¹Sommerfelt, Ole Hannibal, 1799, hefte 25, s 138.

²⁵²Sommerfelt, 1795, Hefte 14, s 84-85 og hefte 15, s. 36, 37.

²⁵³Bassøe, 1796, hefte 18, s 72-76 Holm, 1794, hefte 8 s. 110

hadde kun ”sparsomt” anført ”forslag til Landets Forbedringer”. Dette ville han heller overlate til de som hadde mer ”udstragt Indsigt i det Hele”. Og her trekker han frem bøndene selv.

naar man på den ene Siide forestiller sig de betydelige Vanskeligheder, som Veirliget og Stædernes Situation føre med sig, og paa den anden Side betænker, at Bondens Agtsomhet og Flid skal deles mellem Agerdyrkningen og Fiskeriene, af hvilke enhver i sær ikke ernære han, saa seer man, at Mangelen er undskyldelig og ikke saa viktig hos os, som i sig selv eller i Almindelighed betragtet. Dessuten vil man af dette Skrift se, at Agerdyrkningen saavel som Fiskeriene er i Almindelighed forbedrede, og at der blant Bønderne allerede er gjort en god Begyndelse [...] som giver Haab om, at flere Forbedringer vil komme med Tiden.²⁵⁴

Den samme holdningen til bøndene som kunnskapsrike mennesker gjelder også næringer hvor kvinner dominerte, og jeg har også funnet ønsker om at å spre denne kunnskapen til andre bønder innenfor disse næringene. Jeg har allerede nevnt hvordan Strøm mente husdyrholdet var avhengig av budeiens ”Flid og Agtsomhet”.²⁵⁵ I neste avsnitt kom han da med forskjellige legemidler. Han kjente ikke selv til flere enn de han hadde ramset opp legemidlene, men la til ”at her kunde det findes langt flere, naar man havde Tid og Leilighed til at reise om iblandt Bønderne og allevegne udforske deres Maader at behandle Qvæget paa.”²⁵⁶ Sannsynligvis gjaldt kunnskapen om legemidlene også budeiene, siden han før i tekstene hadde vektlagt hvor viktig deres ”Flid og Agtsomhet” var for at næringen skulle lykkes. Her så han også at bøndene kunne ha verdifull kunnskap som kunne spres til embetstanden, som igjen sannsynligvis skulle spres til andre bønder, slik at produksjonen økte.

Christian Sommerfelt mente bøndenes kunnskap om husdyrene var viktig å få med seg. Han foreslo at man skulle samle kunnskapen om alle planter som brukes til behandling av dyrene til en bok, men påpeker så at mesteparten av indenlandske Væxters Brug” fantes i ”Gunneri Flora norvegica, [og] i adskillige andre skrifter.”²⁵⁷ Også i lovgivningen angående jordbruket understreket Sommerfelt at bøndene måtte kunne drive jordbruket ut fra sin egen kunnskap først og fremst. Det var viktig at reguleringene ikke skulle tvinge

²⁵⁴ Strøm 1762, bd 1, forord, unummert

²⁵⁵ Strøm bd. 1, 1762: 372

²⁵⁶ Strøm 1762, bd.1, s. 388-389. Han mente at det var ”Fiorde-Folket” som behandler husdyrene ”klogt og agtsomt, bruges her i øvrig meget faa Lægeidler hos de allerfleste. Skal noget bruges, da bestaaer de meest i overtroeske og urimelige Ting; eller og vil man med eet og samme Middel læge alle Slags Sygdomme” Strøm mente ikke alle sunnmøringene var like dyktige.

²⁵⁷ Sommerfelt 1796, hefte 14, s. 84-85

bøndene til endringer.²⁵⁸ Embetsstanden kunne også lære av kvinnene i bondestanden, som burde spres videre til andre bønder.

Oppsummering

Fiebranz konklusjon om at lokale observatører så på kvinners arbeid som mindre verdt enn menn, finnes ikke i materialet jeg har gjennomgått. I hvilken grad kvinners arbeid var sett på som like viktig som menns er vanskelig å konkludere med, siden jeg først og fremst har gjennomgått omtaler av kvinners arbeid, og ikke menns. Men i omtaler hvor arbeidet var felles, eller menns og kvinners arbeid ble omtalt sammen, var de samme adjektivene brukt. Begge kjønn ble vurdert etter arbeidsomhet, flittighet, dyktighet og fysisk styrke. Begrepet *flittig* var et viktig i både økonomisk og sedelig litteratur fra perioden. Egenskapen var en forutsetning for områdets velstand, noe som også kommer til uttrykk i den topografiske litteraturen. I Stranda hadde kvinner og menns flid kombinert med de ”Herligheder” naturen hadde å by på gjort at tilstanden var ”Vel”. Kunnskap var også lagt vekt på. Produktene skulle være av høy kvalitet, og dyktige kvinner ble rost. I både omtale av både tilvirkning av tekstiler og ost ble kvaliteten sammenlignet med utenlandske produkter. Forklaringen kan ligge i at en av motivene bak litteraturen var nettopp å konkurrere med utenlandske produkter på innlandsmarkedet.

Det er vurderingen av kvinner som en ressurs for lokalsamfunnet som dominerer blant topografene. Beskrivelser som kappellan Wille hadde, om den manglende eller tilstedeværende evne til ”at behage”, er fraværende hos topografene. Det er heller ikke mulig å spore noen påvirkninger av borgerlige ideologier, som andre embetsmenn var påvirket av mot slutten av 1700-tallet. Jeg tror igjen dette har med den *konstutive sjangerkonvensjonen* å gjøre. Viktigst for topografene var overskudd og at næringene gikk bra. Det innebar også, blant noen topografer, en fleksibel holdning til kjønnsarbeidsdeling. Schönigs beskrivelse av menn som passet barn og kyr i Overhalla, mens kvinner satt og

²⁵⁸ Monica Aase mener embetsmennene i Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab ikke foreslo voldsomme endringer siden det kunne være skadelig for jordbruket. (Aase, 1987, s. 146) Sommerfelts intensjoner ser derimot ut til å være drevet av tanke om at bøndene selv var fri til å bestemme selv hvordan drive jordbruket. Erfaring hade vist dette, mente han. “At borttage Hindringer, at sætte Landmanden i Stand til selv at overvinde dem, at opmuntre hans Flid, det er: at underrette og forvisse han om dens Frugter og al den Frihed som tilkommer Ejendoms og Brugs-Ret, og uden hvilke al Vindskibelihood sover, dette er hvad Lovene her skulle gjøre. Gaae de videre indtil at foreskrive hvormeget, hva og hvorledes en Bonde skal dyrke, er der nesten altid Fare for, at de ville forvirre en Sag, som mere overladt til Jordbrugerne selv, skulde have jævnet sig til deres og Statens Fordeel, hvilke i dette Tilfælde næsten altid ere forbudne” (Sommerfelt, 1796, hefte 15, s. 9)

vevde og spant tekstiler for salg, var fremstilt nærmest positivt. I hvilken grad disse holdningene dominerer utover 1800-tallet i annen økonomisk litteratur kunne vært interessant å undersøke nærmere, siden embetsstanden da i sterkere grad kan være preget av borgelige ideologier.

5. Forbruk

I tredje kapittel la jeg vekt på topografenes oppmuntring av bøndenes mangesysleri og overskuddsproduksjon. Dette kapittelet vil bli viet til topografenes vurderinger av forbruk. Med utgangspunkt i Jan de Vries' teori om den *industriøse revolusjon*, det vil si endring i produksjons- og forbruksmønstret, vil jeg undersøke forfatterens holdning til bøndenes forbruk. Topografenes ris eller ros av bønders forbruk kan også gi oss en indikasjon på om bøndene delte samme holdning som topografene. Materialet mitt er for snevert til å kunne argumentere for eller imot om Norge og Sverige gjennomgikk en industriøs revolusjon, men syn på salgsnæringer og forbruk kan gi indikasjoner som støtter eller problematiserer teorien. Både Jan de Vries og noen debattanter har lagt vekt på kvinnene som særlig viktig for forbruksendringene. I hvilken grad var kjønn en viktig kategori i beskrivelsen av hvem som var forbrukerne?

Den industriøse revolusjonen

Jan de Vries mener en endring skjedde på husholdsnivå over hele den vestlige verden i perioden 1650-1800. Husholdene ble mer markedsorientert. Innad i husholdet omprioriterte medlemmene sine produktive ressurser, slik at både tilbud og etterspørsel av varer og tjenester på markedet økte simultant. Medlemmene i husholdene arbeidet lenger og mer intensivt, og prioriterte markedsrettet arbeid for å kunne kjøpe varer på markedene. Den industriøse revolusjon førte til både økonomisk vekst, og en befolkningen vant til å være både produsent og forbruker av markedsvarer. Begge deler var viktig for den senere industrialiseringen, som først og fremst var endringer i teknologi og organisering.

Utviklingen ble drevet av kommersielle intensiver som endringer av realpriser og transaksjonskostnader slik at varer på markedet ble billigere, samt endringer i smak og mote. Endringene i smak og mote var ikke bare en etterligning av mer velståendes forbruk, men skapt av familiens egne ønsker. Dette fører til forskjellige forbruksmønstre i ulike sosiale grupper. Til tross for synkende reallønner mener de Vries at husholdets

samlede kjøpekraft vokste fordi flere husholdsmedlemmer skaffet inntekter. Store deler av befolkningen forbrukte mer og annerledes.²⁵⁹

Jan de Vries' vekt på husholdet er interessant for meg. Det er medlemmene innad i husholdet som sto for endringene, både barn, kvinner og menns innsats viktig. Spesielt gifte kvinner var viktige på grunn av deres strategiske posisjon, midt mellom produksjon, reproduksjon og forbruk.²⁶⁰ På grunnlag av denne tesen vil jeg undersøke kjøp av varer i de områdene hvor salg av tekstiler og produkter av fe var nevnt.

Den industrielle revolusjon i Norge og Sverige

I skandinavisk sammenheng har flere historikere påpekt det som mulig at en industriøs revolusjon skjedde i husholdene. Enkelte undersøkelser viser i at hushold jobbet hardere for å tjene mer, slik at de kunne kjøpe flere varer.²⁶¹ Forbruksmønsteret økte og forandret seg i Norge og Sverige, som ellers i den vestlige verden.²⁶² I økende grad ble det kjøpt varer som krydder, kaffe, te, sjokolade, tobakk, importerte tekstiler og en rekke andre nye forbruksvarer. Varene var både produsert lokalt, og importert fra utlandet. De geografiske og sosiale forskjeller var imidlertid store. Varene ble først tatt i bruk i byene og spredde seg etter hvert til landsbygda. Tobakk og brennevin ble vanlig på 1600-tallet, og kaffe og sukker på 1700-tallet. Gerd Mordt nevner blant annet at en i aviser kan en lese tilbud av ulike produkter som oliven, kapers, fransk syltetøy og sennep og hygieneartikler som luktevanng og franske såpekuler. Det var først og fremst byens elite som kjøpte og brukte

²⁵⁹ "Changes in tastes [...] and supply-side changes affecting relative prices [...] will jointly determine the demand for market-supplied goods. And within the household economy, this demand will shape the disposition of the household's potential productive resources (chiefly time) between home production of Z [forbruksvarene] and income generating production of marketed commodities and the offer of labour. When the demand for leisure [...] is added to the equations, we have what I believe is a way of formulation the household economy that is sufficiently general to comprehend the proverbial preindustrial peasant household characterized by substantial self sufficiency, and the modern household, often thought to be simply a unit of consumption." (de Vries, 1994, s. 256-257)

²⁶⁰ De Vries, 1993, s. 119

²⁶¹ For Norge, se Sogner, 1996, s. 233-234. For Trøndelag, se Bull, 2005, s. 321.

²⁶² I svensk forskning har historiker Christer Ahlberger har først og fremst vektlagt perioden etter 1800 forbruksmønsteret økte og endret seg på landsbygda, men viser også at enkelte byer et høyt forbruk av diverse forbruksvarer som kaffe og te allerede på 1700-tallet. (Ahlberger, "Det moderne konsumtionsamhället", *Kultur och konsumtion i Norden 1750-1950*, red. Söderberg/Magnusson, Finska Historiske Samfundet, Helsingfors 1997, s. 126-127, 134) Historiker Leos Müller viser også til stor import av ulike kolonivarer allerede på 1700-tallet, men er usikker på hvor mye det påvirket husholdenes forbruksmønster i perioden. Han oppfordrer til en nøyere undersøkelse av forbruksmønsteret både før og etter 1800. (Müller, 2004, s. 247) Tekstiler får også et oppsving på starten av 1800-tallet med mer og annerledes varer. (Lunqvist, 2008, s. 209-213) Den store importen av forskjellige produkter allerede på 1700-tallet gjør det allikevel interessant å se i hvilken grad svensk topografisk litteratur beskrev en endring i økonomisk adferd.

disse varene, men fra andre delen av 1700-tallet ble de også tilgjengelig for mindre velstående grupper.²⁶³

Det er imidlertid trekk som svekker teorien om en industriøs revolusjon på 1700-tallet. Historiker Ragnhild Hutchison valgte å undersøke teglsteinsnæringen som et ”case study”, med utgangspunkt i Jan de Vries tese. Hun konkluderer med at bønders involvering i markedsøkonomien var ”flekkete”. Med ”flekkete” mener hun at bønders involvering avhang av mange faktorer. Avstand fra markeder, tilgang på naturressurser og deltakelse i de store eksportrettede næringene under høykonjunkturene på slutten av 1700-tallet var de viktigste av dem.²⁶⁴ Historiker Kåre Lunden mener en må se bøndenes handel i lys av ”kommandoøkonomien”. Bøndene ble tvunget inn i den markedsrettede produksjonen gjennom strukturelle forandringer på 1600-tallet. Skatter og avgifter økte, slik at bøndene var nødt til å skaffe seg et overskudd i penger. En økt markedsorientering ble dermed startet av det politiske maktapparatet, og ikke av lyst på forbruksvarer. Lunden konkluderer med at ”i dette lyset lyt ein for en stor del sjå også dei norske bøndene sitt høve til bergverk og trelastnæring, ja til all salsretta verksemd i dette tidsrommet”.²⁶⁵

Som nevnt i innledningen, vil jeg ikke gjennom topografisk litteratur fastslå om Norge og Sverige gjennomgikk en industriøs revolusjon. Både materialet og tidsrammen er for snever til å kunne svare på et slikt spørsmål. Men hvis topografene beskrev forhold som de Vries mener kjennetegnet en industriøs revolusjon, kan det støtte eller problematisere et slikt fenomen i Skandinavia. Dessuten mener jeg at en kan, gjennom topografenes normative, detaljerte beskrivelser salg og forbruk, se om bøndene delte en lignende holdning som forfatterne selv. Jeg vil forsøke å svare på følgende spørsmål: (1) Så topografene en sammenheng mellom prioritering av varer for salg og kjøp av forbruksvarer? Var prioriteringen av salgsvarer drevet av lyst på andre varer eller av nød og tvang i topografenes øyne? (2) Beskrev de forbruket som økende og annerledes? (3) Gir topografene inntrykk av sterke normkontraster mellom dem selv og innbyggerne i det enkelte området? (4) Var det en forskjell i hvordan kvinner og menn ble sett på som forbrukere?

²⁶³ Mordt, 2003, s. 10-11

²⁶⁴ Hutchison, 2007: s. 223

²⁶⁵ Lunden, 2002, s. 11

De flittige og overdådige: sammenheng mellom intensivert arbeid og forbruk

I omtalen av flere prestegjeld la Gerhard Schøning vekt på en befolkning som la ”mege[n] Flid” i å produsere varer for salg, for så å bruke opp pengene på utenlandske tekstiler. Han så derimot ikke at lyst på varene var en av drivkreftene for prioritering av produksjon av salgsvarer. I Sparbu hvor Schøning mente innbyggerne prioriterte salg av korn og tekstiler skrev han;

Hos Bønderne i Sparbo lægger man vel meget Fliid, paa at spinde, væve Lerreder, Vadmel, Stoffer, Flonel [...] men hva Almuen vinder eller sparer herved, forødes paa en anden Maade, ved dens Stats og Overdaadighed i fremmede Tøiers Brug. Heraf flyde mange Uleiligheder, baade for dem selv og andre. Guule, røde eller blaa Damaskes eller Atlaskes Trøier, uldene Damaskes Skiørte, Silke-Tørklæder, som kunne koste 2 Rdlr. Støkket, med meere, er i almindelig Brug blandt Bønder-Koner og Piger. Stor Yppighed bruges desuden, sær deres Brylluper, som gemeenligen vedvare 4 til 5 Dage²⁶⁶

I Verdal hvor bøndene tjente penger på blant annet husdyrhold og kjøring av tømmer for innbyggerne i Jemtland, økte forbruket også. Næringsveiene var mange, mente Schøning, ”men Landet har deraf ei den Fordeel, det burde have, formedelst den her overhaand tagende Yppighed i saavel Mad og Drikke, som fornemmelig i Stats og Klædedragt, blandt Almuen”²⁶⁷ I Overhalla rådet lignende tilstander. Innbyggerne solgte mangfoldige varer: tekstiler, ost, smør, kirsebær og svin, og de ble omtalt som ”drivtige” og ”arbeidsomme”. Men med ”Bondens Flid”, hadde dessverre forbruket økt:

Med Bondens Flid synes her hans Overdaadighed at have tiltaget saa i andre Ting, som i fornemmelig Stats og yppig Klædedragt. Man vil her regne, at i saadanne Overflødigheds-Varer opkøbes, allene i dette Giæld for et aar 1000de Rigsdaler paa det herværende Overhalls-Markedet. Hvilket Tab for et District alene.²⁶⁸

Selv om Schøning mente bøndene burde vært foruten å kjøpe varene, så han at hardt arbeid førte til inntekter, noe som igjen gjorde det mulig å kjøpe varer. Dette var viktige trekk ved en industriøs revolusjon. Sammenheng mellom arbeid og kjøp av varer ble også diskutert av andre i Danmark-Norge og ellers i Europa. I motsetning til Schøning, så flere at ikke bare salg av varer og tjenester muliggjorde forbruk, men også at forbruket motiverte til arbeid, som i Jan de Vries’ teori. Dette kom frem i debatten intellektuelle

²⁶⁶ Schøning, 1979, bd 2, s. 95

²⁶⁷ Schøning, 1979, bd 2, s. 81

²⁶⁸ Schøning, 1979, bd 2: 141-142

hadde om luksus, som flere økonomisk og moralsk interesserte var involvert i på 1700-tallet.

Luksusdebatten

Historiker Erik Oxenbøll mener at de fleste innen forbruksdebatten på 1700-tallet hadde et *relativt luksusbegrep*. Han viser til den danske embetsmannen Frederik Lütken som mente at overdådighet kom an på ”personene selv, standen, tiden, stedet og måske endog temperamentet”.²⁶⁹ Ordet luksus ble ikke brukt av topografene, men de benyttet seg hyppig av synonymmer i forbruksomtalen. ”Overflødhets-Varer”, ”Stats”, ”unyttige Varer” og ”Glimmer” ble brukt om kjøpte varer, noe jeg tolker som luksusvarer. Antonymene var ”Nødvendighetsvarer”, ”fornødne Ting”. Det er vanskelig å vite hvilke varer som topografene mente var overdådighetsvarer siden varene sjelden var spesifisert. Men i omtaler hvor varene var spesifiserte dominerer importerte varer som kaffe, tobakk og tekstiler. Men andre steder det å kjøpe mye ”Mad”, egg eller melk overdådighet. Noen klar definisjon på hva som er luksus kom ikke topografene med. Varenes status som luksus eller nødvendighetsvarer forandret dermed status ut fra innbyggernes situasjon, og de hadde dermed også et relativt luksusbegrep.

Ideer om luksus går tilbake til antikken, og hvor luksus ble forbundet med moralsk forfall. Mange var tilhenger av dette synet også på 1700-tallet, og historier fra antikken ble brukt for å forsvare tanken. Innbyggerne i Sparta var nøysomme, noe som førte til en sterk stat. Rommeriket derimot, hadde gått til grunne av blant annet grådig lyst på luksusvarer.²⁷⁰ Otto Thott hadde en lignende beskrivelse av Spania og Nederland, men la til økonomiske argumenter: I Nederland var de sparsommelige og rike, mens i Spania var innbyggerne blitt fattige og ”lade”, da skattene fra Amerika ”indveltet” seg over dem.²⁷¹ Samme type retorikk er dermed også mulig å spore i blant intellektuelle i Danmark-Norge.

²⁶⁹ Oxenbøll, 1977 s. 68

²⁷⁰ Mordt, ”Luksusdebatten i Danmark-Norge på 1700-tallet”, *Kulturperspektiv på møte mellom embetsmenn og bønder*. Delprosjekt 1, Høgskolen i Volda, 2008. Upublisert: s. 1-10. Hundert viser også til lignende argumenter blant luksusmotstandere. (Hundert, *The Enlightenment's Fable. Bernard Mandeville and the Discovery of Society*. Cambridge University Press, Cambridge 1994: s. 9-11)

²⁷¹ Thott, Otto, 1983, s. 171.

På 1700-tallet kom ideer om luksus i den europeiske debatten, hvor kjøp av luksusvarer ble forbundet med økonomisk vekst.²⁷² Historiker Gerd Mordt henviser også til flere dansk-norske embetsmenn som beskrev innlandsproduserte luksusvarer som bra for økonomien. Et argument var økt sysselsetting som følge av produksjonen, men ett annet var at lyst på luksusvarer fikk mennesker til å arbeide hardere. Embetsmann Christen Pram skrev i 1791:

Men Statskunsten har gjort en annen Moral giældende. Den har fundet Mennesket sandseligt; den har fundet, at Kiendskab og Haab om sandselige Nydelser vækker det mere end noget andet til en Virksomheds Aand, uden hvilken Mennesket med de beste moralske Anlæg vilde henslumre i en ulykkelig Dorskhed, hvor alle baade Siels og Legems Evner vilde blive døde; den har seet, at denne Virksomhed vilde frembringe en kappen for at opnaae det vinkende Maal, blidt Velleevnet, hvorved alle vilde ansænde sig, alle Evner fordobles, mange naae en stor Deel af Maalet, Statens Frembringelser og derved tillige dens Indvaanere mangfoldiggjøres, og en Massa af Lyksalighed, Kraft og Styrke frembringes, som intet andet kunde frembringe.²⁷³

Mens Schøning mente arbeid var en dyd i seg selv uavhengig av forbruk, la Pram vekt på noe mer. Muligheten til å kjøpe varer innbyggerne hadde lyst på gjorde at mennesker arbeidet lenger og mer, noe som er selve kjernen i teorien om den industriøse revolusjon.

Noen økonomiske debattanter var også bekymret for den økte arbeidsbyrden kjøp av varer førte med. Luksus hadde dømt menneskene til slaveri og trelldom, mente Otto Lütken.²⁷⁴ Schytte argumenterte lignende:

Vi see Folket, Bønder og Borgere, at trælle; Den Ædelmodige seer det ikke uden at ynke dem. Lader os gaee til Kilden, og vi skulle snart erfare, at det er intet andet end Overdaadigheden og Vellysten, der have lagt Aaget paa Skuldrene, og gjort Mennesket til et ret Trældoms Dyr. Forstode vi den Konst at lade os nøie med det Nødvendige, da vilde de sure Arbeider vist lettes.²⁷⁵

Ikke bare Schøning så hvordan arbeidet muliggjorde forbruk, og det er tydelig at den topografiske litteraturen var en del av en større debatt omkring forbruk og forbrukets konsekvenser for samfunnet, på samme måte som resten av Europa, inkludert Sverige-

²⁷² Se for eksempel Berg/Eger: "The rise and fall of the Luxury Debates" *Luxury in the eighteenth century. Debates, Desires and Delectable Goods* (red Berg/Eger) Palgrave Macmillan New York, 2003: s. 10ff

²⁷³ Christen Pram, *Forsøg om Dragten især for Danmark og Norge*, København 1791, s. 47, sitert etter Mordt, Gerd, 2008, upublisert, s. 6.

²⁷⁴ Otto Lütken, *Undersøgning af den Satz: At Yppighed i en Stat formedelst sine betydelige Aarsager nødvendigen maae tolereres*, i *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, bd. 3, Kiøbenhavn 1759, s. 6. Sitert etter Mordt, Gerd, 2008, s. 6. Upublisert.

²⁷⁵ Andreas Schytte (1775) *Staternes indvortes Regiering*, bd. 4, Kiøbenhavn s. 66. Sitert etter Gerdt Mordt, 2008, s. 1-10, upublisert

Finland.²⁷⁶ Retorikken Schytte brukte om folket som trelle minner om ordene til skotten Sir James Steuart skrev i ”men were [...] forced to labour because they were slaves to others; men are now forced to labour because they are slaves of their own wants”.²⁷⁷ Om Schytte hadde lest Steuart er usikkert, men at en lignende debatt også pågikk i Danmark-Norge, viser sitatene eksempler på, og at den danske-norske debatten var tett knyttet til den europeiske.

Mens Pram og Schytte mente arbeid og inntekter var motivert av lyst på forbruksvarer, så Schønning på arbeidet som en dyd i seg selv uavhengig av forbruk. Det kunne muliggjøre forbruk, som vi så i omtale om Sparbu og Overhalla, men ønske om forbruk ble ikke oppfattet som en årsak til arbeid. Forbruk var heller noe som burde unngås av økonomiske årsaker. I Overhalla ble 1000 riksdaler brukt på ”Overflødigheds-Varer”, noe som ble kalt et ”Tab” for disktriktet. I Schønings beskrivelse er det en vekt på kjøp av utenlandske varer, antakelig på grunn av merkantilistiske ideer. Men også kjøp av innlandsproduserte produkter var negativt omtalt. Schønning ga uttrykk for misnøye i omtale av innbyggerne som kjøpte fetevarer eller korn de egentlig kunne produsert selv, samt innbyggere som brukte opp overskuddet de egentlig kunne solgt. ”Slett”, ”doven”, ”lad”, ”ludderlig”, ”ville leve alt for vel”, ”ei arbeidsomme” og ”ei gode Huusholdere” var ord han beskrev innbyggerne med, og som fungerte som en generell karakteristikk av befolkningen.

Arbeidet hadde dermed også med moral å gjøre. For høyt forbruk ble sett på som et dårlig karaktertrekk ved mennesket, som laster. Kjøp av luksusvarer innbar ikke bare fattigdom, men også lastefulle mennesker. I undersøkelse av holdninger til forbruk på 1700-tallet i Norge-Danmark, så er nettopp slike embetsmenn den dominerende gruppen. Historiker Juliane Engelhardt påpeker at luksuskritikk var et meget sentralt element i de patriotiske selskapene i og inneholdt et moralske islett, hvor overdådighet var en last som måtte styres.²⁷⁸

²⁷⁶ For Sverige, se Runefelt, 2005.

²⁷⁷ Steuart, *Inquiry*, bok 2, kap. 21, s. 315, Sitert etter Jan De Vries, 2008, s. 67

²⁷⁸ Engelhardt, 2004, s. 388 Rasmus Glenthøj viser også til embetsstandens negative holdninger til luksus. (Glenthøj, 2008, s. 126-130.)

Forbruksmønsteret

De andre topografene beskrev kjøp av varer, men satte forbruket sjelden i direkte sammenheng med produktivt arbeid på samme måte som Schøning. Beskrivelsene ligner allikevel det nye forbruksmønsteret Jan de Vries henviser til, hvor ikke bare kjøp av varer økte, men forbruket ble annerledes. Pehr Schissler (1749) og Hans Strøm (1762-1766) beskrev forbruk minst. Bortsett fra beskrivelse av kvinner som kjøpte silketørkler i byene og byttehandel på markeder, var ikke forbruk noe tema for Schissler.²⁷⁹ I beskrivelse av Sunnmøre var heller ikke forbruk nevnt i omtale av de prestegjeldene hvor salg av tekstiler og husdyrprodukter fant sted, med unntak av kjøp av korn. Men innbyggerne kjøpte vadmél, fetevarer og tobakk i prestegjeld med fiskeri som hovednæring. Han ga han dessuten et inntrykk av et høyt forbruk av innlandsproduserte matvarer og importerte tekstiler, tobakk og alkohol på hele Sunnmøre i bindet som beskriver fogeriet under ett.²⁸⁰

Hülphers (1771) beskrev forbruk i tre av de åtte prestegjeldene hvor salg av husdyrprodukter eller tekstiler var nevnt. Forbruket gjaldt både ”yppighed och öfwerflöd” og nødvendighetsvarer. Schøning (1773-1775) nevnte forbruk i 14 av de 20 prestegjeldene der salg av husdyr og tekstiler var nevnt. Innbyggerne hadde et høyt forbruk av tekstiler, ”Overflödigheds-Varer” eller ”unyttig stats” i hans øyne.

Holm (1794-1795) nevnte salg av produkter fra husdyr i elleve av 34 sogn i Lister og Mandal amt. Av de elleve sognene beskrev han kjøp av varer i syv prestegjeld. I motsetning til Schøning, hadde han mer fokus på korn og i mindre grad utenlandske tekstiler i omtale av enkelte prestegjeld. Men da amtet ble omtalt som en helhet er inntrykket et annet. Under hans drøfting om ”Tilstanden” i Amtet, skilte han mellom ”Fjeldbygdene” og ”Søebygdene”. I fjellbygdene var tilstanden ”ringe”. En årsak var de mange ressursene de brukte for å få kjøpt korn. Det andre som bidro til ”Bøndernes ringe Vilkaar” var ”de mange uberettige Handlere, som deels nedsætte sig paa Landet, især i Lister Amt, deels ved Gjennemrejser gjöre Bønders Koner og Döttre besøg med Galanterie-Kram, ved hvilken Lejlighed de maae lukke Pungen op.” Men menn og kvinner ”tarvelig kledd” i fjellbygdene i forhold til sjøbygdene, hvor ”Qvindfolkene og de

²⁷⁹ Schissler, 1972, s. 15-16, 74-74

²⁸⁰ Strøm, 1762, bd 1, s. 550-553

ugifte Mandfolkene ere meget hengivne til å pynte sig, især til Samlinger ved Kirke og andre Steder, hvilke gaee saa vidt at Manden og forældrene sulte derfor.”²⁸¹

Bassø beskrev kjøp av tekstiler i omtale av Rakkestad. Som nevnt, han hadde selv satt i gang et fargereri og stampemølle for at befolkningen skulle få mulighet til å lage stoffer selv stedet for å kjøpe, noe han mente hadde ført til mindre kjøp av tekstiler. ”Men til stas brugte de fleste forsynede sig med Kaaber, korte Pelse, Kyser og ved slige Lejligheder bruges og om Halsen 1 a 2 Silke-Tørklæder; og ofte Tröjer og Skjörter af Cattun eller Bomuldstöjer.”²⁸² Ole Hannibal Sommerfelt redegjorde for import av utenlandske varer og innlandshandel, men ikke noe om befolkningens forbruksvaner.

Christian Sommerfelt ga ikke noe eksakt omfang for forbruket, men han mente at ”Overdaadigheden” var en av de fremste årsakene til ”Velstandens Aftagelse”. Brennevin, kaffe ”indsneget sig” på befolkningen, og tobakk hadde blitt en ”sand ulykke for Landet”, siden det ”skiller end og den fattigste ved Penge”.²⁸³ Sommerfelt så endring og økt etterspørsel etter tekstiler.

Enhver Böjd haar for dum haft sin Klædedragt, som det skulde været et Skam at vige fra. I Walders vedligeholdes endnu disse Böjdedragter, og i Guldbrandsdalen nogenlunde hos Mandkjønnet; men i de sydlige Böjder herske nu foranderlige Moder hos Bonden, ligesom i de fornemme Stænder.²⁸⁴

Mens Valdres fremdeles holdt på sin skikk, hadde de andre områdene endret klesskikken sin til ”foranderlige moder” som i de fornemme stender, noe jeg tolker som kjøp av nye og annerledes tekstiler. Spesielt i de sydlige bygdene forandret motene seg, hvor Sommerfelt tidligere hadde påpekt at kvinnene var ekstra flittige i produksjon av varer for salg.²⁸⁵ Kjøp av varer økte og inkluderte også andre skikker enn før, et viktig punkt i de Vries’ teori og også noe flere av topografene merket seg.

Topografenes nærmest ensidige vekt på varer som ble kalt ”Glimmer”, ”unyttige varer”, tobakk og kaffe speiler ikke det reelle forbruket. Andre forskere har vist den store innlandshandelen som pågikk gjennom spesialiseringen i næringer på grunnlag av

²⁸¹ Holm, hefte 10, s. 45-47

²⁸² Bassø, 1796, hefte 18, s. 93-95

²⁸³ Sommerfelt, 1795, hefte 14, s. 91-92

²⁸⁴ Sommerfelt, 1795, hefte 14, s. 92

²⁸⁵ Sommerfelt, 1795, hefte 14, s.112.

ressurser i Norge og Sverige. Derfor er det sannsynlig at innbyggerne kjøpte andre varer også. Som allerede nevnt, vekten på importerte varer var preget av en merkantilistisk tankegang, hvor importen ble sett på som mer skadelig for økonomien enn de innlandsproduserte. I tillegg la flere vekt på negative moralske aspektene ved forbruk, som Schøning.²⁸⁶ Samtidig er akkurat vekten på disse varene interessante, fordi varene preget det nye forbruksmønsteret som vokste frem i perioden. Tilgang på nye varer som, tobakk, annen type alkohol og andre billige ”luksusvarer”, blant annet tekstiler, var en årsak til at folk valgte å legge om produksjonen til mer markedsorientert arbeid og forbruk.²⁸⁷ At topografene merket at forbruket økte og endret seg, kan også være en årsak til at de la såpass mye vekt på akkurat disse varene.

En kontrast mellom bønder og topografers holdning til forbruk?

Schønings negativitet til forbruk av både innenlandske og utenlandske varer deles ikke av alle topografer. Her er det mulig å skjelve en klar kronologisk utvikling. Negativitet mot import av utenlandske varer deles av alle bortsett fra den seneste av de topografiske forfatterne, Ole Hannibal Sommerfelt, som beskrev Finnmark i 1799. Han så positive trekk ved at russiske og svenske kjøpmenn solgte og kjøpte opp varer i Norge fordi nordmenn tjente på handelen.²⁸⁸ De andre topografene var derimot svært negative til import, som Schøning. Fra Strøm i 1764 om Sunnmøre Fogderi til sorenskriver Bassøes beskrivelse av Rakkestad i 1796, først og fremst av økonomiske grunner, men også moralske. Som nevnt i kapittel tre, flere av topografene av positive til innlandshandel, men det betyr ikke at de var positive til kjøp av innlandsproduserte varer som bøndene kunne lage selv. Sparsommelighet og flittighet var viktige trekk som kom til syne ved hvor mye man forbrukte, og kjøp av innlandske varer man selv kunne lage gikk på bekostningen av gode trekk ved befolkningen.

Ut fra dette vil jeg konstatere at forfatterne oppfattet en klar normkontrast i majoriteten av prestegjeldene hvor forbruk var omtalt. Mens topografene ønsket at de skulle tjene mye

²⁸⁶ Se for eksempel Christian Sommerfelts beskrivelse av det overdådige forbruket, og de lastefulle konsekvensene. (Sommerfelt, 1796, hefte 15, s. 47-56)

²⁸⁷ Mordt, 2003, s. 10-11

²⁸⁸ Sommerfelt henviser i den anledning til frihandelen i Finnmark fra 1789. Blant annet fikk utenlandske skip handle i kjøpstedene. Russerne fikk i tillegg lov til å handle i “kremmerleiene”. Alle finnmarksvær var tollfri, bortsett fra en eventuell brennevinsavgift. (Ytreberg, *Handelssteder i Finnmark*, F.Bruns Bokhandel Forlag, Trondheim 1980, s. 97-98) Sommerfelt var fornøyd med det nye reglementet, og mente det har forbedret velstanden i Finnmark. (Sommerfelt, 1799, s. 154-172, spesielt 171-172)

penger og holde forbruket nede, la de merke til det motsatte hos flesteparten av innbyggerne. Topografene og bøndene hadde forskjellige holdninger til forbruk, selv om det er sannsynlig at forbruket av utenlandske varer har blitt overdrevet og kjøp av innenlandske har blitt underdrevet på grunn av de merkantilistiske ideene som preger tekstene. Selv om vekten på de utenlandske varene kanskje var overdreven, så mener jeg også at de viser et element til som støtter Jan de Vries teori. Topografenes notater om ”stats og yppig Klædedragt”, tobakk, brennevin, overdådige og lange brylluper tyder også på at forbruket lokket, og at det ikke bare var tvang eller nød som fikk bøndene inn i markedsøkonomien. Også lyst på nye varer.

Hvem var forbrukerne?

Jan de Vries hevder at forbruksendringene skjedde i store deler av befolkningen, og ikke bare blant de mest velstående. I majoriteten av de ulike områdene områdene beskrev topografene innbyggerne generelt. ”Almuen”, ”Bønderne” eller ”Indbyggerne” ble nevnt som forbrukerne i de ulike områder. Dette var sannsynligvis en generalisering forfatterne gjorde for å forenkle fremstillingen. Innbyggere i området hadde forskjellig tilgang til forbruksvarer ut fra velstand, kjønn og stand. Allmue innebar folk fra mange ulike bakgrunner: Selveiere, plassfolk, tjenestefolk, innerster, fattige og som baserte seg på forskjellige næringer ved siden av jordbruket. Det førte til at tilgang til markeder og kjøpekraft var forskjellig. Det er allikevel mulig å se at topografene noterte seg ivrige forbrukere av markedsvarer blant flere enn de velstående bøndene, til tross for forskjellig kjøpekraft.

Jeg har allerede nevnt hvordan Sommerfelt mente de ”Fattigste” ble skilt fra pengene sine ved tobakksbruk, og Holms notater om hvordan foreldrene og mennene måtte sulte for at kvinnene og de ugifte mennene skulle få mulighet til å pynte seg til kirka i Lister og Mandal. Strøm mente 1/3 av befolkningen brukte penger på tobakk, og at ”Qvindefolkene [...] altid til Stads” brukte importerte tekstiler, noe jeg tolker som flere kvinner enn de mest velstående.²⁸⁹

Tjenestefolks forbruk ble lagt vekt på hos Schøning og Holm. Holm noterte han seg tjenestefolkets oppgaver, lønn og utgifter, og hvordan tjenestepikene brukte lønnen blant

²⁸⁹ Strøm, bd 1, s. 341

annet på ”stats, som gaaer videre end stand og vilkaar udfordrer”. Holm mente imidlertid at stasen var ”fornødent” for å ”bøde paa Qvindekjønnets smukhet” som ”ikke her var almindelig”.²⁹⁰ Schøning nevnte også hvordan tjenestefolket brukte mye av lønnen sin på ”stats” og ”Bryllups-Svir.” i Sparbu. Stor ”Yppighet” ble brukt på lange brylluper som varte over 5 dager, og tjenestefolk var også ”af samme Aarsag vanskelige at faae”. ”Karlene” måtte tilbys både åker og korn og pikene en del av linavlingen, som ble brukt opp på bryllupssvir og den ”formomtalte stasen”, som var ”Overdådighet i fremmede Tøiers” bruk.²⁹¹

Topografer tok også frem standsbegrepet som argument for å dempe forbruket, som i Holms beskrivelse over tjenestepikene som kledde seg over sin stand ved kjøp av ”stas”. Schøning benyttet seg også av av argumenter om forbruk i forhold til stand:

Ynskelig var det, at vedkommende, Prestene på Landet, ville tilholde Bønder og Almuen at blive ved det gamle, tarvelige, i sær i Klededrag, hvilken efter haanden ogsaa blandt den gemeene Mand, begynder at forandres, til Overdaadighedens Utbredelse, ogsaa i en Stand, hvor den minst burde have sted²⁹²

Runefelt har også undersøkt standsbegrepet i den svenske luksusdebatten, og kom frem til standshiearkiet var en viktig del av diskusjonen. Han argumenterer for at de fleste debattantene ønsket et ”måtelig” luksusforbruk, hvor forbruket var relativt. Ønske om måtelighet i luksusbruk var en naturlig følge av et hiarkisk samfunn bygd på igjenkjennelse. Luksus var på den måten bra, og at alle var ”sparsomme” var ikke bra. Idealet var at man levde enkelt, men de rikere levde bedre enn de mindre bemidlede.²⁹³ Topografene beskrev først og fremst bondestanden i de rurale distriktene, men standskommentarene kan tyde på at også de mente forbruk burde være relativt etter stand. Om de oppmuntret andre stender til et annet forbruk, sier ikke tekstene noe om, men vi kan se at forbruk i bondestanden ble sett på alvorlig, noe som passer godt i den hierarkiske standsdebatten som pågikk i Sverige, men også i Norge.

²⁹⁰ Holm, 1794, hefte 10, s. 57

²⁹¹ Schøning, 1979, bd 2, s. 95

²⁹² Schøning, bd 1, s 91. Holm, 1795, hefte 10, s. 56-57

²⁹³ Runefelt, ”Från yppighets nytta til dygdens försvar- den frihetstida debatten om lyx”, [Svensk] *Historisk tidsskrift*, 2004, s 218,

Forbruk blant kvinner og menn på 1700-tallet

I europeisk forskning har kjønn og forbruk vært mye debattert, mest i engelsk forskning. Det har blitt hevdet at kvinner var de ivrigste forbrukerne, og at de har vært en avgjørende faktor for voksende markeder i Europa. Jan de Vries har også satt kvinnene i strategiske posisjon i forbindelse med økt markedsrettet forbruk og produksjon, i teorien om en industriøs revolusjon, gjennom deres stilling i husholdet, midt mellom reproduksjon, produksjon og forbruk. Nettopp de varene som kjennetegnet det nye forbruksmønsteret i den industrielle revolusjon, var de varer som erstattet det kvinner tradisjonelt lagde i husholdet.²⁹⁴

Forbruk i et kjønnsperspektiv er lite undersøkt i Norge og Sverige på 1700-tallet. Noen spredte undersøkelser viser imidlertid at kvinner ble sett på som den viktigste forbrukeren av tekstiler på 1700-tallet. Stein Tveite har undersøkt tekstilmarkedet i Norge på 1700-tallet. Han konkluderte med at en stor andel av bondebefolkningen kjøpte klær, og spesielt kvinner.²⁹⁵ Historiker Pia Lunqvist undersøkte bondehandelen i Sjuhäradsbygden i Västergötland i perioden 1790-1864, og kom også frem til at et høyt antall kvinner kjøpte tekstiler også der. Fire av ti var kvinner av kundene som kjøpte tekstiler, men Lunqvist antar at antallet var antakelig var høyere, siden kvinner kjøpte ofte i ektemannens navn. Andelen kvinnelige konsumenter økte ut over 1800-tallet. At kvinner var med på å øke etterspørselen mer enn menn, kan ikke bekreftes i følge Lundqvist. Sortimentet var tilpasset både menn og kvinner.²⁹⁶

I den topografiske litteraturen er forbruk i et kjønnsperspektiv hovedsaklig nevnt i forbindelse med omtale av importerte varer, som ble definert som luksusvarer. Topografene beskrev kjøp av tobakk, kaffe, te, alkohol og tekstiler, men kun i omtale av tobakk og tekstiler var kjønn brukt som kategorier av forbrukere. Topografene beskrev begge kjønn som ivrige forbrukere, om enn av forskjellige varer. Menn ble fremstilt som de ivrigste forbrukerne av tobakk, og kvinner av tekstiler. Det er allikevel viktig å påpeke at begge kjønn ble beskrevet som kjøpere av begge varer, om enn med varierende omfang.

²⁹⁴ De Vries, 1993, s. 119, de Vries, "Between purchasing power and the world of goods", *Women's work. The English Experience 1650-1914*. Arnold, London 1998, s. 228-229

²⁹⁵ Tveite, "Den norske tekstilmarknaden på 1700-tallet", *Nordiska historikarmötet Helsingfors 1967*, Finska Historiska Samfundet, Helsingfors 1968: 113-123, 120

²⁹⁶ Lundqvist, 2008, s. 240-247

Strøm nevnte at 1/3 av innbyggerne brukte tobakk. Det var først og fremst menn, men også drenger og ”gamle Qvinder”. Utenlandske klær var derimot mest brukt av kvinner.

Den største mængden af Udenlandske tekstiler til kjøbes af Qvinde-kjønnen, som altid til stats maa have røde Klædes skiørter, besatte med Florettes Baand, Trøier, og snørelive av kersen item snøreliv af Pluche, foruten Cottons huer, Lerret forklæder og adskillige slags Baand og kniplinger.²⁹⁷

Men også menn brukte kjøpte klær, men da billige ”grov[e] Klæde”, som var mulig å få tak i ”Kjøbstæderne”, i tillegg til utenlandske tekstiler.²⁹⁸ Både kvinner og menn kjøpte tekstiler og tobakk, men kvinner mest tekstiler og menn mest tobakk.

Schøning omtalte kjøperne av tekstiler mer generelt, med bruk av ordene ”Indbyggerne”, ”Almuen” eller lignende begreper. I tre prestegjeld bare kvinner som forbruker beskrevet og i ett prestegjeld ble både menn og kvinner beskrevet som ivrige kjøpere av utenlandske tekstil.²⁹⁹ Holm satte også kvinnene som de mest ivrige forbrukerne av kjøp av varene både i fjellbygdene og på sjøen. Som allerede nevnt, var det kvinner og ugifte menn som var så glade i å ”pynte sig” til kirke, men bondekoner og døtre som ”lukke Pungen opp” for kramkarer.³⁰⁰

I omtale av klessdrakt bemerket Sommerfelt at kun innbyggerne i Valdres holdt seg til ”sin Klædedragt”. I Gubrandsalen holdt også fremdeles menn seg til den gamle drakten, men i de sydlige bygder dresset både mann og kvinne seg opp i ”foranderlige” moter. Dette viser samme tendens som hos de andre topografene. Både kvinner og menn kjøpte tekstiler, men kvinner mest.³⁰¹ Bassøe mente også kvinner var de største forbrukeren av utenlandske tekstiler. Menn gikk i ”hjemmevirket Klæder”, og kun ”faae bære Klæde af fremmed Klæde”. Kvinner gikk også først og fremst med hjemmelagde klær, men ”til stats og at rejse med” brukte de ”fleste” utenlandsk tøy.³⁰²

Verken Hülphers eller Schissler beskrev forbruket like detaljert som de norske. Schissler la vekt på at ”Landets innbyggare” hadde en ”langt sparsommeligere Levemaade” enn

²⁹⁷ Strøm, 1762, bd 1, s. 550-553

²⁹⁸ Strøm, 1762, bd 1, s 550-553

²⁹⁹ Schøning, 1979, bd 1, 313, bd 2, s. 24-25, 85-96

³⁰⁰ Holm, hefte 10, s. 45-47

³⁰¹ Sommerfelt, 1795, hefte 14, s. 92

³⁰² Bassøe, 1796, hefte 18, s. 93-95

områder i sydlige Sverige. Her ble også press på gifte kvinner lagt i å opprettholde dette sparsommelige leveviset. Kornbrødet ble blandet med halvparten så mye korn som andre steder, og om ”Hustruen” ikke holdt seg til dette, ble hun ”utropad til en slätt Hushalerska”. Også i klesdragt var de ”rätt alwarsomme”, men først og fremst menn. Kvinner ville derimot kjøpe silketørklær og andre finere tekstiler i Söderhamn eller Hudviksval.³⁰³ Hülphers nevnte ikke kjønn i beskrivelse av kjøp av varer.

I de omtalene hvor kjønn ble nevnt, ble kvinnene fremstilt som de mest ivrige forbrukerne i kjøp av tekstiler. Det er blitt hevdet at kvinner ble sett på som særlig kjøpelystne av økonomiske skribenter i England, og da spesielt kjøp tekstiler.³⁰⁴ Kvinner ble også fremstilt som de ivrigste forbrukerne av tekstiler i Norge og Sverige, men i hvilken grad beskrivelsene speiler reelle forhold er vanskelig å vite uten nærmere undersøkelser. Topografene la også vekt på menn som økende forbrukere av tekstiler, noe de mente var bekymringsfullt. Dessuten var tobakk omtalt som hovedsaklig en mannlig vare, og var av Strøm vurdert som en farligere vare. Kvinner var viktige forbrukere, men det var også menn. Nå har jeg undersøkt primært de områdene hvor salgsvarer av kvinner var beskrevet. Om menn ble beskrevet som viktigere forbrukere i områder hvor kvinners salgsnæringer ikke var nevnt, kunne vært interessant å undersøke videre.

Det er allikevel interessant å se at både menn og kvinner ble beskrevet som ivrige forbrukere, og at det ikke var problematisert *hvem* som kjøpte, snarere *hva* som ble kjøpt. Schøning skrev for eksempel hvordan ”Mænd og Koner” reiste til byen for og kjøpte opp en ”en stor Hob unyttig stas”.³⁰⁵ Også Schissler i Hälsingland, hevdet hvordan ”Bonde-Koner” valgte å kjøpe kalver i stedet for å få dem selv på gården, siden det ble billigere.³⁰⁶ Holdningen var først og fremst preget av at det var ”unyttige” og utenlandske varer de kjøpte. Dermed var negativiteten først og fremst rettet mot varene, men at kvinner kjøpte varer var ikke problematisert.

³⁰³ Schissler 1972, s. 12-15

³⁰⁴ Hundert 1994 s. 209-212.

³⁰⁵ Schøning, bd 1: 318

³⁰⁶ Schissler 1972, s. 55

Oppsummering

I dette kapitlet har jeg undersøkt hvordan forbruk ble vurdert i den topografiske litteraturen med utgangspunkt i Jan de Vries tese om en endring i økonomisk adferd i perioden 1650-1850. Schøning beskrev hvordan lokalbefolkningen jobbet hardt, og hvordan de brukte opp pengene på importerte forbruksvarer som tekstiler og tobakk. Men han beskrev ikke at det økte forbruket var motivert av lyst på varer, i stedet mente han at arbeidet burde være en dyd i seg selv, uavhengig av forbruk. Schøning var motivert av merkantilistiske ideer hvor importerte varer var skadelig for økonomien, men bærer også preg av moralske overveilelser. De andre topografene beskrev også prioritering av markedsrettet arbeid og forbruk, men beskrev sjelden forbruket som motiverende for intensivt arbeid. Skribenter i tidsskrift fra perioden beskrev derimot nettopp denne koblingen i både Norge og Sverige. Topografene beskrev også et økende og endrende forbruksmønster blant en større del av befolkningen, et viktig kjennetegn ved de Vries teori. Kvinner var viktigste forbrukerne av tekstiler, men også menns forbruk ble fremstilt som viktig. Vekten topografene la på et økende og annerledes forbruk viser imidlertid en normkontrast mellom dem og bøndene. Mens topografene ønsket at innbyggerne skulle tjene mye penger og holde forbruket nede, la de merke til det motsatte hos flesteparten av innbyggerne. Topografenes negative kommentarer om staselige drakter og overdådige brylluper, tydet på forbruket lokket bøndene inn i markedsøkonomien, ikke bare skatter og avgifter.

6. Avslutning

Det er ofte einsidig framstilt slik at kvinnene stod sentralt innan sjølvbergingssektoren av bondeøkonomien, medan mennene meir dominerte marknadssektoren. Når vi veit at det i hovudsak var kvinnene som stelte med krøter og krøterprodukt, som faktisk var den klart mest marknadsretta delen av jordbruksproduksjonen på Vestlandet, vert dette bilete heilt omsnudd.³⁰⁷

Historiker Atle Døssland kommentar fra 1996 kan diskuteres siden flere lokalstudier og samleverk har vektlagt de markedsrettede næringer kvinner dominerte i. Salg av husdyrprodukter og/eller tekstiler har vært skildret som var viktige salgsnæringer på Vestlandet, men også ellers i Norge og Sverige.³⁰⁸ Kvinner gjorde et viktig produktivt arbeid i jordbruket, både betalt og ubetalt. Det som derimot er mindre kjent er hvordan kvinners markedsrettede arbeid ble vektlagt og verdsatt av datidens observatører.

Et viktig spørsmål i undersøkelsen har vært hvordan topografene beskrev og vurderte kvinners markedsrettet arbeid. Topografene jeg har undersøkt ville vært enig med Døssland i at kvinnene sto for en stor del av den markedsrettede delen av jordbruket, også topografer som beskrev områder med andre næringsgrunnlag. Undersøkelsen har dekt beskrivelser fra Finnmark i nord til Lister og Mandal i sør, Møre- og Romsdal i vest til Rakkestad i øst, samt to svenske topografier fra midt-Sverige. I alle områder, med unntak av Finnmark, ble salg av husdyrprodukter og/eller tekstiler fremstilt som en del av et mangesysleri. I majoriteten av de beskrevne områdene hvor salgsnæringene kvinner dominerte i var nevnt, ble næringene omtalt som viktige.³⁰⁹ Topografene beskrev ikke ved hver omtale hvem som gjorde arbeidet, men skjulte produsentene bak betegnelser som ”Indbyggerne” og ”Bøndene”. Allikevel viser en systematisk gjennomgang av den topografiske litteraturen at forfatterne oppfattet kvinnene som viktige produsenter av tekstiler og husdyrprodukter.

I tidligere undersøkelser har det blitt hevdet at embetsmenn, inkludert topografer og embetsmenn tett knyttet til det topografiske miljøet, så med skepsis på det markedsrettede

³⁰⁷ Døssland 1996, s. 124

³⁰⁸ Se for eksempel Dyrvik 1979

³⁰⁹ Et unntak er Abraham Hülphers i omtale av Medelpad. Han beskrev alt omfang som ”nogot”, noe som tilsvarer at omfanget var lite, eventuelt at han var mindre opptatt av omfanget. (se kapittel tre)

arbeidet til bøndene. Dette fordi embetsstanden sto for et selvbergingsideal, hvor både markedsrettet arbeid og forbruk var ansett som skadelig for bondestanden.³¹⁰ Om topografene jeg undersøkte sto for et selvbergingsideal burde det innebære et ønske om å begrense de markedsrettede næringene. Mine funn viser har vist tvert i mot. Både salg av tekstiler- og husdyrprodukter ble oppmuntret og sett som en fordel i de enkelte distriktene. Dette innebar også i Abraham Hülphers tilfelle en oppmuntring vevning i bondehusholdene, til tross for at det ideelt sett skulle skje i byene ut fra statlige økonomisk politikk.³¹¹ Overskuddsproduksjon tydet på at næringene gikk bra, og innlandshandel ble oppmuntret av flere topografer. Et eksempel er Bassøes som skrev: ”Det var at ønske, [at] den indenlandske Handel med Landmandens egne Producter blev mere opmuntret end indskænket.” Dette fordi hver del av landet ”frembyder adskilligt, som det andet mangler og saaledes omvendt.”³¹² Schissler bemerket også hvordan næringene Hälsingland ble drevet med så stor flid at innbyggerne kunne hjelpe andre.³¹³

Innlandshandelen skulle allikevel ikke bli for ensrettet. Redsel for nød i de enkelte områdene, kombinert med plikten topografene mente at innbyggerne hadde til å utnytte alle ressursene, var viktige årsaker til fremmingen av et mangesysleri. Misvekst fikk katastrofale følger i 1700-tallets Norge og Sverige, noe også flere av topografene var bekymret for, og åkerbruket hadde en sentral plass i den topografiske litteraturen. Men husdyrhold var ikke primært sett på som en gjødselsprodusent for å bedre åkerdyrkingen og sekundært som en salgsvarene. Både gjødsel og inntekter av fra salg av husdyrprodukter ble fremstilt som to positive konsekvenser av næringen. Andre næringer ble også vektlagt som en fordel; fiskeri, skogbruk, husdyrhold og andre binæringer som gikk i overskudd. Husdyrhold og tekstilproduksjon ble fremmet som viktige næringer *i seg selv*, og ikke fordi andre næringer slo feil. En viss pragmatisme preget allikevel topografene. Både produksjon for eget bruk og for salg ble oppmuntret etter områdenes ulike situasjoner, og med et ønske om å utnytte alle naturressurser.

Jeg har også undersøkt hvordan kvinner som produsenter ble vurdert. I kjønns historisk forskning har det vært vektlagt en nedvurdering av kvinners arbeid på grunn av deres

³¹⁰ For en oppsummering, se Amdam, Rolv Petter, 1985: s. 5

³¹¹ Hülphers, 1985, s. 109 Om Ljustorps sogn.

³¹² Bassøe, 1796, hefte 18, 87-88

³¹³ Schissler, 1972, s. 9

samfunnsmessige underordning. Som Judith Benneth skrev: “[T]he history of women's work suggests that women were as clustered in low-skilled, low-status, low-paying occupations in 1200 as in 1900.”³¹⁴ Også i skandinavisk forskning har det blitt påpekt hvordan kvinners arbeid i jordbruket var lavere verdsatt enn menns. Den svenske historikeren Rosemarie Fiebranz har blant annet benyttet seg av topografisk litteratur for å undersøke om beskrivelsene speilet kvinners arbeid som lavstatus. Observatørens praktiske og kunnskapsmessige distansering fra kvinners arbeid i motsetning til menns arbeid, viste blant annet den mindre verdsettelsen.³¹⁵ Jeg tolker de observatørene jeg har undersøkt annerledes. Det var ingen overvekt av praktisk eller kunnskapsmessig distansering fra kvinners arbeid i materialet jeg har undersøkt. Noen næringer var mindre detaljert redegjort for, men det gjaldt også næringer dominert av menn. Distanseringen kan ha hatt med mindre kompetanse på enkelte områder. Dessuten finnes det flere eksempler på at kvinners arbeid beskrevet både praktisk og konkret. Kvinner ble også fremstilt som mer eller mindre flittige og kunnskapsrike på samme måte som menn.

Dermed mener jeg at den den lavere verdsettelsen av kvinners arbeid ikke speiles i den topografiske litteraturen jeg har undersøkt, bortsett fra omtale av lønn. Topografene beskrev enten nøytralt lønningene som halvparten av menns, eller så ønsket de at lønningene skulle bli enda lavere. Lønn kan tolkes både ut fra sosiale mekanismer hvor det var anerkjent at kvinner skulle ha mindre lønn enn menn, men det var også en del av datidens økonomiske tenkning. Arbeidernes lønn skulle være lav, slik at overskuddet i produksjonen ble så høy som mulig. At *husholdene* tjente mye penger på salg av tekstiler og husdyrprodukter ble derimot et tegn på at næringene gikk bra.

Dermed ser vi en forskjell i omtale av inntekter ut fra *hvem* som tjente pengene, og hvor kontrollen over midlene skulle være i husholdet. En grunn kan være vekten lagt på husholdet som en økonomisk enhet i perioden, og kanskje også fordi de ønsket at varene skulle brukes til nyttige investeringer. Hvem topografene oppfattet hadde i kontroll over inntektene er vanskelig å vite, men flere beskrev både hvordan menn og koner brukte opp pengene på markedene. Holm bemerket surt hvordan ”Bonde-Koner og Piger” måtte ved

³¹⁴ Bennett, ”History stands still. Women's Work in the European Past”, *Feminist Studies*, Vol. 14, No. 2, 1988, s. 278-281

³¹⁵ Fiebranz, 200, s. 140-159

hver anledning ”lukke Pungen op” for omreisende kramkarer.³¹⁶ Negativiteten var rettet mot de ”unyttige” og utenlandske varer som ble kjøpt. Dermed var negativiteten først og fremst rettet mot varene, og at kvinner kjøpte varer var ikke problematisert.

Hvorfor så positive til kvinners markedsrettet arbeid?

Til tross for at topografene ønsket lave lønninger er det et overraskende positivt bilde vi får av kvinners markedsrettet arbeid. Topografene oppmuntret og verdsatte både næringene og produsentene. Jeg tror den positive holdningen er tett knyttet til hvorfor kvinners arbeid ble nevnt i utgangspunktet, nemlig det patriotiske ønske om velstand, som igjen var knyttet til de økonomiske ideene i perioden. Den økonomiske tenkningen var preget av dansk og svensk merkantilisme hvor grunnlaget for både handel og manufaktur lå i jordbruket. Gjennom foredlingen av råvarene i manufakturene innad i landet og den senere handel, ville varen få mest verdi. Næringer skulle forbedres slik at det var mulig å konkurrere med utenlandske produkter på hjemmemarkedet, og på sikt oppnå en positiv handelsbalanse.

Ønske om økt produksjon fikk topografene til å vurdere kvinnene som en ressurs, på samme måte som de betraktet andre ressurser i lokalsamfunnet, noe som kan ha vært årsaken til vekten lagt på innbyggernes egenskaper. Flittighet var et viktig begrep i den økonomiske tenkingen, og landet var avhengig av egenskapen for å oppnå vekst. Om kvinnene var mer eller mindre flittige gikk igjen i beskrivelsene. Runefelt viser hvor nært flittighetsbegrepet i sedelig og økonomisk litteratur hang sammen i perioden, noe som passer godt med den topografiske litteraturen. Topografene la også vekt på hvor dyktige kvinnene var. Det var ikke bare embetsmennene som skulle belære kvinnene, men kvinnene kunne gi kunnskap til embetsstanden, som embetsmennene kunne spre videre. Produktenes kvalitet ble også i flere omtaler sammenlignet med utenlandske fabrikkvarer, noe som igjen kan vise til ønske om at den innenlandske produksjonen skulle økes og erstatte import av utenlandske varer.

Vurderingen av kvinner som en ressurs gjorde at topografene trakk utradisjonelle konklusjoner som gikk på tvers av tradisjonelle oppfatninger om kvinners arbeid. En av dem var en fleksibel holdning til kjønnsarbeidsdeling, som kom blant annet frem i

³¹⁶ Holm, hefte 10, s. 45-47

Gerhard Schønings beskrivelse av Overhalla, hvor han nærmest roste at menn passet barn og kyr i vintermånedene, mens kvinnene produserte varer for salg. Han mente også kvinnene på Ørlandet skulle ta seg bedre av vedlikehold av husene når menn var på fiskeri. Samtidig formet tradisjonelle forestillinger om kjønnsarbeidsdeling beskrivelsene, og hva de ble ansett som gode eller dårlige i. Menn var mer eller mindre gode i åkerdyrking og trearbeide, mens kvinner var mer eller mindre gode i tekstilproduksjon, husdyrhold og arbeidet innendørs.

En industriøs revolusjon? Topografenes vurderinger av forbruk

Et annet viktig tema i undersøkelsen har vært topografenes vurderinger av forbruk. Jeg har undersøkt topografene holdninger med utgangspunkt i den økonomiske historikeren Jan de Vries tese om en *industriøs revolusjon*. Han har hevdet at den økende markedsorienteringen i perioden 1650-1850 bunnet i en økonomisk adferdsendring i husholdene. Til tross for synkende reallønner mener de Vries at husholdets samlede kjøpekraft vokste fordi flere husholdsmedlemmer skaffet inntekter. Store deler av befolkningen forbrakte mer og annerledes. Utviklingen var drevet av endringer i smak hos familiemedlemmene selv, samt kommersielle intensiver, som endringer av realpriser og transaksjonskostnader, slik at varer på markedet ble billigere.³¹⁷ Viktig spørsmål har da vært om topografene beskrev et økende og annerledes produksjons- og forbruksmønstre og om markedsorienteringen preget av nød og tvang, eller lyst på varer slik de Vries har hevdet.

Schønning beskrev et økende forbruk av kjøpevarer som en konsekvens av ”Bondes Flid” i beskrivelser av områder hvor salgsnæringer kvinner hadde ansvaret for var viktig. Men han så ikke på det økte forbruket som en drivkraft til arbeidet, kun på arbeidskapasiteten som en dyd i seg selv, uavhengig av forbruk. Derimot har historiker Gerd Mordt vist til flere embetsmenn som mente forbruket kunne være en ”bevegende Aarsag til Arbejde”.³¹⁸

De andre topografene jeg har undersøkt satte sjeldent forbruk direkte med intensivt arbeide, men la merke til høyt og annerledes forbruk i mange av områdene beskrevet. De la spesiell vekt på de varene som nettopp preget det nye forbruksmønsteret som importerte tekstiler, kaffe, te og tobakk, samt andre ”Overdådigheds-Varer”. Flere av topografene

³¹⁷ de Vries, 1994, s. 256-257

³¹⁸ Mordt, 2008, s. 1-10, upublisert

bemerket også hvordan forbruksmønsteret hadde endret seg i den senere tid. Topografenes nærmest ensidige beskrivelser av bøndenes høye forbruk av luksusprodukter speiler antakelig ikke de reelle forholdene. Holdning til forbruk var tett knyttet opp til økonomiske ideer hvor import av varer ble sett på som svært negativt for både staten og enkelte hushold. Dette kan ha preget beskrivelsene og overdrevet betydningen av forbruksvarene i området.

Topografenes vurderinger av forbruket kan forstås som en del av en større debatt omkring luksusprodukter i perioden. De importerte varene ble omtalt som ”Overdådigheds-Varer”. Men luksusprodukter gjaldt ikke bare de importerte varene. Et eksempel er Schönings kommentar om hvordan kjøpe for mye ”Æde og Drikke-Varer” på markedene var å leve å leve i ”Overflødighed”.³¹⁹ Flere av topografene påpekte hvordan overdådighet førte til en befolkning som ”avlet laster”. Høyt forbruk generelt var negativt både moralsk og økonomisk. I både Sverige og Norge har det blitt påvist at flere embetsmenn forbant et måtelig forbruk av innlandske produkter som bra for økonomisk vekt. Det førte til økt sysselsetting og kunne få innbyggerne til å arbeide hardere.³²⁰ Disse ideene preger ikke litteraturen jeg har undersøkt, men kanskje en et større undersøkelse ville vist også positive holdninger til forbruk.

Vekten topografene la på et økende og annerledes forbruk viser imidlertid en normkontrast mellom dem og bøndene. Mens topografene ønsket at innbyggerne skulle tjene mye penger og holde forbruket nede, la de merke til det motsatte hos flesteparten av innbyggerne. Selv om vekten på de utenlandske varene var overdreven, så mener jeg også at de viser et element til som støtter Jan de Vries teori. Topografenes notater om luksustekstiler, tobakk, brennevin, overdådige og lange brylluper tyder også på at forbruket lokket. Det ikke bare var tvang eller nød som fikk bøndene inn i markedsøkonomien, men også lyst på nye varer.

Jan de Vries, som andre historikere, har lagt vekt på kvinner, og spesielt den gifte kvinnen, som ekstra viktige i *den industrielle revolusjon*, gjennom deres strategiske plass i husholdet, mellom produksjon, reproduksjon og konsum. I omtale av hvem som var

³¹⁹ Schøning 1979, s.

³²⁰ Mordt 2008, upublisert. Rundefelt, 2004

forbrukerne var kjønn en viktig kategori, men først og fremst når det gjelder tekstiler. Dette kan imidlertid være basert på en samtidig forestilling om at kvinner fra naturens side var mer kjøpelystne enn menn.³²¹ Topografene bemerket også menns forbruk av kjøpte tekstiler som økende. Dessuten ble menn påpekt som de ivrigste forbrukerne av tobakk. Også andre kategorier ble like mye brukt som beliggenhet, alder og yrke, og da ble kjønn primært ikke nevnt.

Beskrivelsene strekker seg over en 50 års periode fra 1749 til 1799. I perioden er det få endringer å se i beskrivelsene. I alle områder ble kvinners markedsrettete næringer lagt vekt på som viktige, samt kvinner som produsenter. Fra Schissler i 1749 til Ole Hannibal Sommerfelt i 1799 var arbeidet sett på som en ressurs for samfunnet, hvor inntektene og arbeidskapasiteten var viktig for området. Den svenske og norske topografiske litteraturen er lik i både tematikk, opphav og hensikt, og topografer i begge land uttrykte samme holdninger til kvinner som produsenter og forbrukere. Det kunne vært interessant å utvide undersøkelsen både geografisk og over tid. Kan embetsmenns holdninger til kvinner i bondesamfunnet ha endret seg når borgerlige idealer ble sterkere? Videre finnes samme litteratur type litteratur over store deler av Europa. Vil samme vurderinger og holdninger komme til uttrykk der?

³²¹ Hundert

Kilder og litteratur

Trykte kilder

Faggot Jacob, 1741, ”Tankar om fäderneslandets känning och beskrifwande”, *Kungl. Svenska Vetenskaps-akademiens handlingar*, Vol. 2,

Holm Peder, 1794-1795, ”Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amt i Norge”, *Topographisk Journal*, 8-13 hefte Christiania: Jens Örbek Berg

Hülphers 1985, Abraham, Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland, Första samlingen om Medelpad, Umeå: Två Förlaggare Bokförlag

Pram, Christen, 1964. *Kopibøker fra reiser i Norge 1804-1806*. Lillehammer : De Sandvigske samlinger

Schissler, Pehr, 1972, *Hälsinga Hushåldning*, faksimile av utgave fra 1749, Stockholm: Bokförlaget Rediviva

Schøning, Gerhard, 1979, *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er giort og beskreven*, bd 1 og 2, Trondheim: Tapir forlag

Sommerfelt, Christian, 1795-1796, ”Efterretninger angaaende Christians amt”, *Topographisk Journal*, 14-15 hefte, Christiania: Jens Örbek Berg

Sommerfelt, Ole Hannibal, 1799, ”Kort Beskrivelse over Finmarken” *Topographisk Journal*, , 24 hefte.

Strøm, Hans, 1762-66. *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende I Bergens Stift i Norge. Oplyst med Landkort og Kobberstykker*. Sorø

Topographisk Selskab, 1792 “Indbydelse til et Corrensponderende Topographisk Selskab for Norge”. *Topographisk Journal*, bd 1, Underskrevet av Moltke, Leganger, Keyser, Wilse, Treschow, Bull, Hans Strøm, Möller, Christiania: Jens Örbek Berg

Ukjent forfatter, 1792 “Fortale”, *Topographisk Journal*, hefte 1, Christiania: Jens Örbek Berg

Thott, Otto 1983, ”Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstad og Opkomst.” -Glamann og Oxenbøll, *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*, Københavns universitet, Institutt for økonomisk historie, Publikation nr. 20, København: Akademisk forlag

Litteratur

- Aase, Monica, 1987, *Patrioter og Bønder. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs arbeid med landbrukspremier 1772-1806*, Hovedoppgave i historie, Trondheim: Universitet i Trondheim
- Aase, Monica, 1993, "Kvinner premiesøknader", *Norsk litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1995*, (red. Johnsen og Eriksen) bd 1, Universitetsforlaget, Oslo, 1998
- Aasen, Elisabeth, 1993, *Driftige Damer. Lærde og ledene kvinner gjennom tidene*, Oslo: Pax forlag AS
- Adolfsson, Maria, 2000 *Fädernlandets Kännedom, Om svenska ortsbeskrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet*. Etnologiska institutionen, Stockholm: Stockholms Universitet
- Ahlberger 1997, "Det moderne konsumtionsamhället", *Kultur och konsumtion i Norden 1750-1950*, red. Söderberg/Magnusson, Helsingfors: Finska Historiske Samfundet
- Amdam, Rolv Petter, 1985 *Den organiserte jordbrukspatriotismen 1769-1790. –Ei jordbrukspolitisk reformrørse*. Hovedoppgave i historie, Universitet i Oslo
- Andresen, 2008, "Luksusliv og samfunnsånd", *Christianias handelspatrisiat, En elite i 1700-tallets Norge*. (red. Frydenlund/Collett) Oslo: Andresen og Butenschøn
- Apelseth, Arne, 1999 *Hans Strøm-eit utsnitt fra norsk opplysningstid*, Arbeidsrapport nr 81. Volda: Høgskulen i Volda
- Avdem, Anna Jorunn, 1984 *...gjort ka gjerast skulle. Om arbeid og levkår for kvinner på Lesja ca 1910-1930*, Oslo: Universitetsforlaget
- Barry, Christopher, 1994, *The idea of Luxury. A conceptual and historical investigation*. Cambridge: Cambridge University Press,
- Berg, Maxine/Eger, Elisabeth, 2003 "The rise and fall of the Luxury Debates" *Luxury in the eighteenth century. Debates, Desires and Delectable Goods* (red Berg/Eger) New York: Palgrave
- Berggreen, 1990 *Idealmønstre og realmønstre. Kryssing av kjønnsrollegrensar i norske bondekultur*, Oslo/Athen
- Behre, Larsson og Österberg, 2001, *Sveriges historia 1521-1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet*, Liber: Stockholm,
- Bennett, Judith, 1988 "History stands still. Women's Work in the European Past", *Feminist Studies*, Vol. 14, No. 2,
- Bjerke, Ernst, 2008 *Uavhengig gjennom vitenskap*, Masteroppgave i historie, Universitet i Oslo

- Braut, Else, 1994 *Frå spinnelin til Lerret. Kvinnearbeid i Stavanger 1770-1775*. Oslo: Tingbokprosjektet
- Brekke, Marit Lovise, 1996, *Merkverdige ting i naturlig orden. Ein presentasjon av Hans Strøms Fysisk og oeconomic Beskrivelse over Fogderiet Sundmør*. Hovedfagsavhandling ved Nordisk institutt, Universitetet i Bergen
- Brenna, Brita, 2007 "Fysikoteologi, bibelsk fysikk og 'en stor og betydelig Fisk' ", *DIN-tidsskrift for religion og kultur*, Novus, Oslo, nr. 4
- Bull, Ida, 2005, "Trøndelag- En del av verden" *Trøndelags historie. Fra pest til poteter 1350-1850*, bnd 2, Trondheim: Tapir Akademiska Forlag
- Bokmålsordboka*, Institutt for lingvistiske og nordiske studier ved Universitetet i Oslo i samarbeid med Norsk språkråd, www.dokpro.uio.no/ordboksoek.html, Oslo: Universitetsforlaget Nedlastet 7/5-2009
- Dahl, Ottar, 2002, *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, Oslo: Universitetsforlaget
- Dyrvik, Ståle, 1999, *Norsk historie. 1625-1814*. Vegar til sjølstende. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Døssland, Atle, 1996 "Økonomi og Marknad i Møre og Romsdal på 1700-talet" *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, Oslo: Samlaget
- Eliassen, Sven G., 2004, *Østfolds historie. Små len, ett amt*. Bind 3, Østfold: Østfold fylkeskommune
- Engelhardt, Juliane: *Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*. [uten sted & år].
- Erickson, Amy, 2005 "The marital economy in comparative perspective" *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400-1900*, (red, Ågren/Erickson) Aldershot: Ashgate
- Eriksen, Anne, 2002 "Det sanne, det gode og det skjønne. Noen trekk ved Gerhard Schønings historiesyn." [Norsk] *Historisk Tidsskrift*,
- Eriksen, Anne 2007, *Topografenes Verden, Fornminner og Fortidsforståelse*, Oslo: Pax Forlag AS
- Fiebranz, Rosemarie, 2002, *Jord, linne eller träkol. Genusordning og hushållstrategier. Bjuråker, 1750-1850*, Uppsala: Studia Historica Upsaliensia,
- Glenthøj, Rasmus, 2008, *En moderne nations fødsel, Norsk national identifikasjon hos embetsmænd og borgere 1807-1820*, Odense: Syddansk universitetsforlag
- Hagemann 2006, "De stummes leir? 1800-1900" *Med kjønnsperspetiv på norsk historie*, 2. utg, Oslo: Cappelen Akademiske Forlag

- Holmsen, Andreas, 1982, *Før bonden ble forretningsman*, Oslo: Universitetsforlaget,
- Hundert 1994, *The Enlightenment's Fable. Bernard Mandeville and the Discovery of Society*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hutchison, Ragnhild 2003, *Enigheten.- tekstilfabrikken i Østerdalen. Fabrikkdirift og teknologioverføring i det norske bondesamfunn på slutten av 1700-tallet*, Hovedoppgave i historie, Universitet i Oslo.
- Jørgensen, Lene, 1981, "Omkring en litterær genre – Danske egnstopografier publiceret I årene 1755-1845" *Unifol*, Årsberetning 1980, Institut for Folkevidenskab, Københavns Universitet, København
- Kalkar, 2000, *Ordbog over det danske sprog 1700-1950*, bd 1-4, 1881-1907. Faksimilieutgave. Historisk institutt, Statsarkivet i Bergen.
- Kjeldstadli, 1997, "Det fengslende ordet. Om 'den språklige vendingen' og historiefaget», Knut Kjeldstadli, Jan E. Myhre og Tore Pryser (red.): *Valg og vitenskap. Festskrift til Sivert Langholm*, Oslo: Den Norske Historiske Forening
- Kjeldstadli, 1999, *Fortida er ikke det den en gang var*. Oslo: Universitetsforlaget,
- Kocka, Jürgen, 1996, "The Uses of Comparative History", *Societies Made Up of History*, Björk, Mölin (red) Edsbruk: Academityck
- Legner, Mattias, 2004, *Fädernlandets rätta beskrivning. Mötet mellan antivarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland
- Lie og Eliassen, 2001, *Faktisk talt, Statistikkens historie i Norge*, Oslo: Universitetsforlaget
- Lindgren, 2000, "Men, Money and Means", *War and Competition Between States*. (red. Contamine) Oxford: Clarendon Press
- Lindroth, 1978, *Frihetstiden*. Svensk lärdoms historia, bd. II. Stockholm: P. A Norstedt & Söners förlag
- Lunde, Aage, 1990, *Rakkestads Historie*, Bind 2, Rakkestad: Rakkestad kommune,
- Lunden, Kåre, 2002, *Norsk Landbrukshistorie. Frå svartedauen til 17.mai*. bd 2 1350-1814, Oslo: Det norske samlaget,
- Lundqvist, Pia, 2008 *Marknad på väg. Den västgötska gårdfarihandeln 1790-1864*, Göteborg: Göteborgs Universitet
- Löfgren, Orvar, 1982, "Kvinnfolkögöra – om arbetsdelning i bondesamhället" *Kvinnovetenskapelig tidsskrift*, Lund: Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning,

- Mordt, Gerd, 2003, "Kristiania-ansjosen og den industrielle revolusjon, *Heimen*, bd 40, Landslaget for lokalhistorie, Trondheim,
- Mordt, Gerd, 2008 "Luksusdebatten i Danmark-Norge på 1700-tallet", *Kulturperspektiv på møte mellom embetsmenn og bønder*. Delprosjekt 1, Høgskolen i Volda, Upublisert
- Magnusson, 1999, *Merkantilism, Ett ekonomisk tänkande formuleras*, Stockholm: SNS Förlag,
- Magnusson, 1999, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm: Prisma
- Marklund, Andreas, 2004, *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå: Boreå
- Müller, 2004, Kolonialprodukter i Sverige handel och konsumtionskultur, [*Svensk*] *Historisk tidsskrift*, nr. 2.
- Nedkvitne, Arnved, 1988, *Mens Bønderne seilte og Jægterne For. Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*. Oslo: Universitetsforlaget
- Oxenbøll, Erik, 1977 *Dansk økonomisk tænkning*, København: Universitetsforlaget i København
- Oxenbøll, 1983, "Manufakturer og fabrikker. Staten og industrien i det 18. arhundrede". 1983, s. 112, *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*, Glamann og Oxenbøll (red.) Københavns universitet, Institutt for økonomisk historie, Publikation nr. 20, København: Akademisk forlag
- Runefelt, Leif, 2005, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*, Stockholm: Stockholms universitet
- Runefelt, 2004, "Från yppighets nytta til dygdens försvar- den frihetstida debatten om lyx", [*Svensk*] *Historisk tidsskrift*, nr 4.
- Sandmo og Östberg 2000 "Introduction" People meet the law. *Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial Period* (red. Sogner/Östberg), Oslo: Universitetsforlaget
- Sandvik, Hilde, 2006, "Tidlig moderne tid i Norge 1500-1800", *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, (red. Ida Blom og Sølvi Sogner) Oslo: Cappelen akademiske forlag AS
- Simonton, 1988, *A History of Womens work 1700 to the Present*, London: Routledge
- Sogner, Sølvi 1996, *Krig og Fred 1660-1780. Aschehougs Norges historie*, bd 6, Oslo: Aschehoug
- Sogner, Sølvi, 1990, *Han far sjøl i stua. Trekk fra norsk familiehistorie før og nå*. Oslo: Universitetsforlaget
- Storsveen, Odd Arvid, 1997, *Norsk patriotisme før 1814*, nr. 88, Oslo: KULT skriftserie

Storsveen, Odd Arvid, 1991, *Fornuftig Kierlighed til Fædrelandet. En analyse av norsk patriotisme mellom 1784 og 1801*, Hovedoppgave i historie, Universitet i Oslo,

Suphellen, Steinar, 1979-81, "Historisk-topografisk litteratur ca 1750-1800", *Heimen*, Bind XVIII, Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget

Svennevig, Jan, 2001 *Språkkelig samhandling. Innføring i kommunikasjonsteori og diskursanalyse*. Oslo: Cappelen akademiske Forlag,

Sætra, Gustav, 1996, "Markedsøkonomi i Agders bygder 1650-1850", *Norsk bondeøkonomi*, Tranberg/Sprauten (red.) Oslo : Universitetsforlaget

Tranberg, Anna, 2006, "Tekstilproduksjon på Hedmarken i et økonomisk perspektiv". (red: Hutchison, Ragnhild) *Lokale tråder- tråkning gjennom tekstil og lokalhistorie*, Oslo: Norsk Lokalhistorisk institutt.

Tranberg, Anna, 2007, "Husindustri i totenbygdene på 1700- og 1800-tallet", *Heimen*, bind 44

Tunvold, Solveig, 1965, "Håndskriftsamlingen i Universitet, Oslo. Med særlig henblikk på det topografisk-historiske stoff." Særtrykk av *Heimen*, nr. 3, Oslo: Universitetsforlaget

Tveite, Stein, 1988, "Kvinner i bondesamfunn og bondenæring". *Jord og gjerning. Årbok for Norsk Landbruksmuseum*, Landbruksforlaget, Oslo

Tveite, Stein, 1968, "Den norske tekstilmarknaden på 1700-tallet", *Nordiska historikarmötet Helsingfors 1967*, Helsingfors: Finska Historiska Samfundet,

Tveite, Stein, 1959, *Jord og gjerning, Trekk av norsk landbruk i 150 år*, Oslo: Bøndernes Forlag

De Vries, Jan, 1994, "The industrial revolution and the industrious revolution", *Journal of Economic History*, Vol 54, Nr 2, Cambridge University Press,

De Vries, Jan, 1998, "Between purchasing power and the world of goods", *Women's work. The English Experience 1650-1914*. Sharpe (red) London: Arnold

Ytreberg, 1980, *Handelssteder i Finnmark*, Trondheim: F.Brunns Bokhandel Forlag,

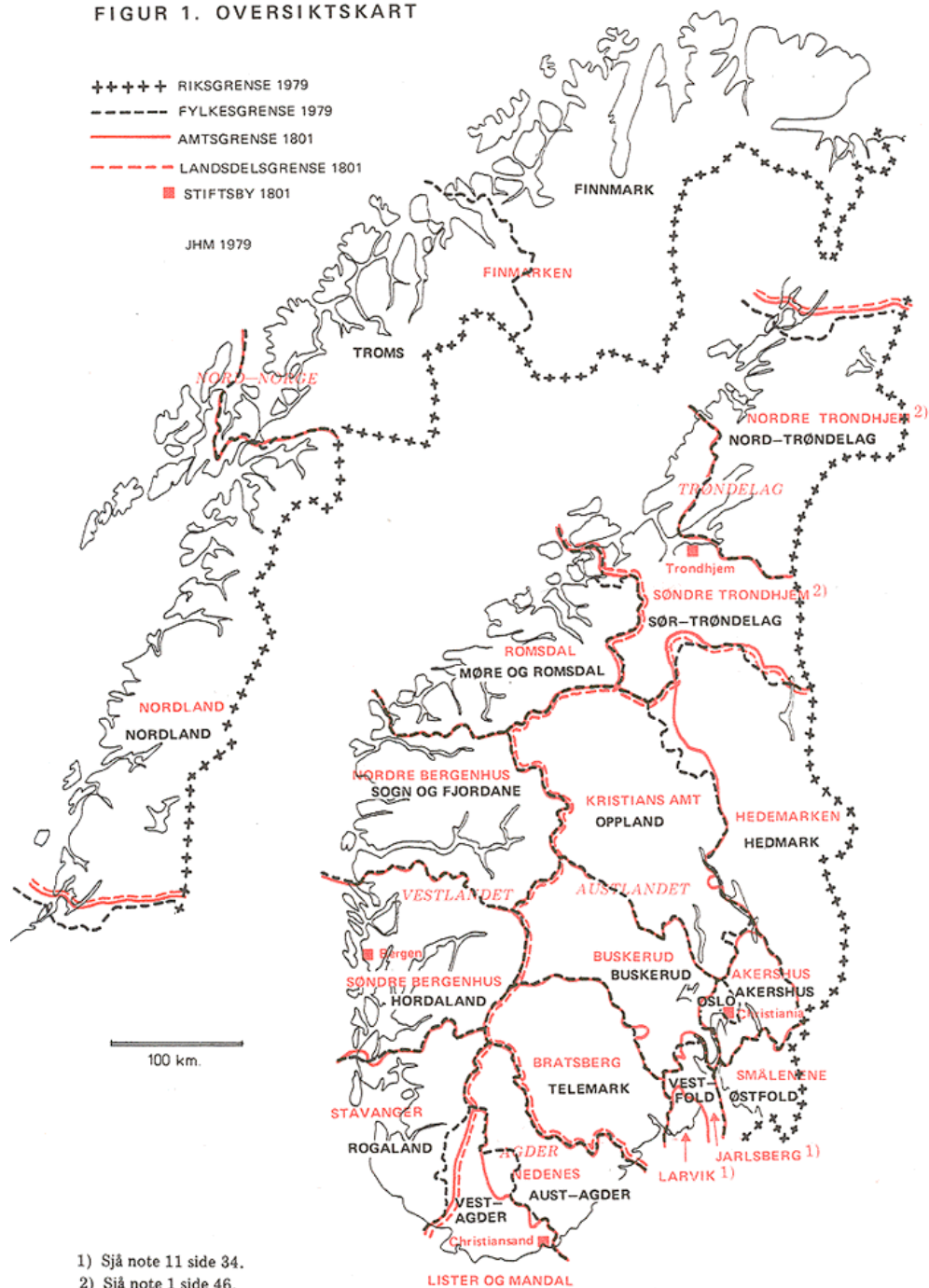
Östman, Ann Catrin 1998, "Den betydelsesfulla mjölken. Om ett möte mellan kön, arbete och modernisering" *Foreställningar om kön. Ett genusperspektiv på jordbrukets modernisering*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International,

Vedlegg

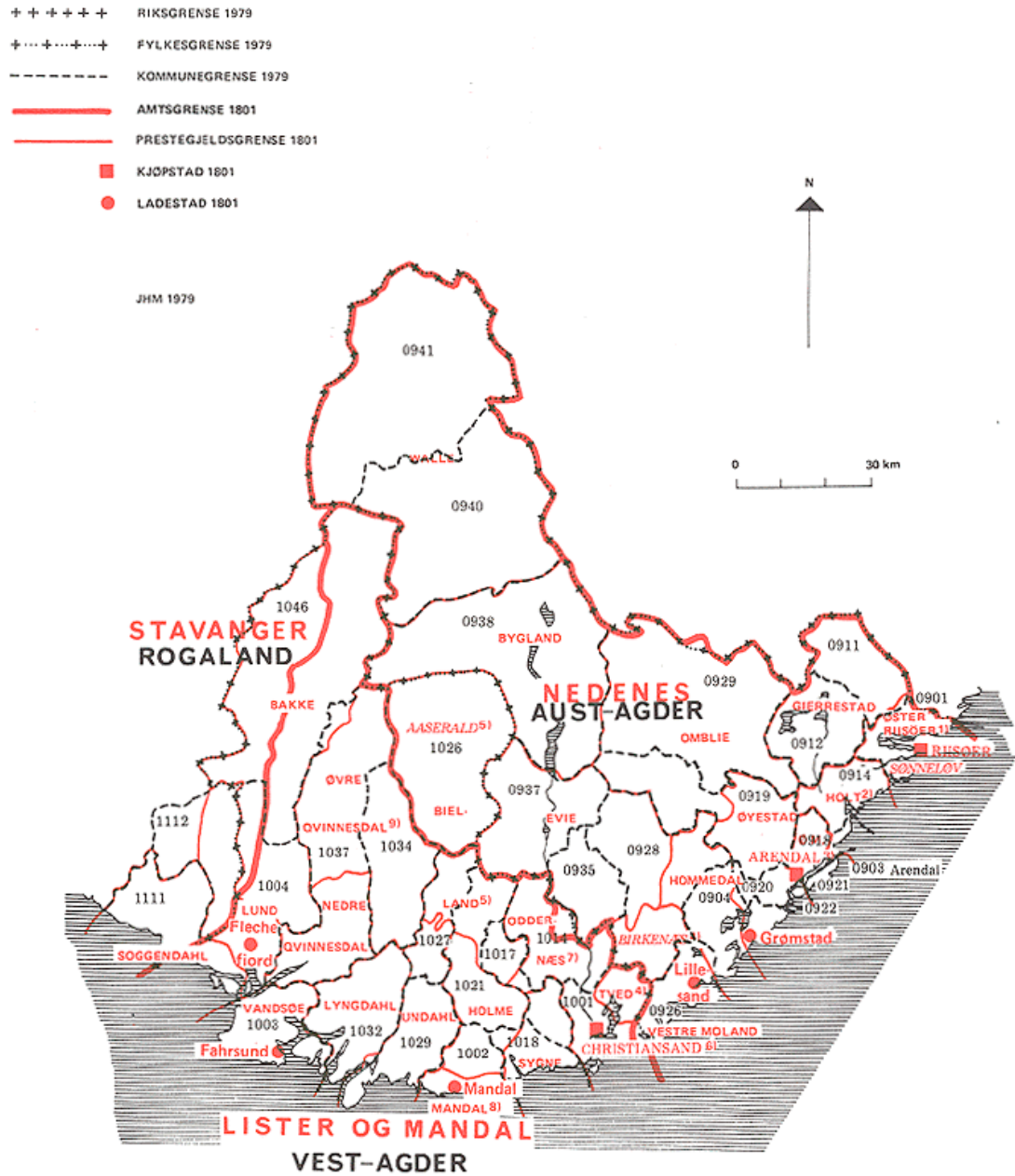
Vedlegg 1 - Kart

33

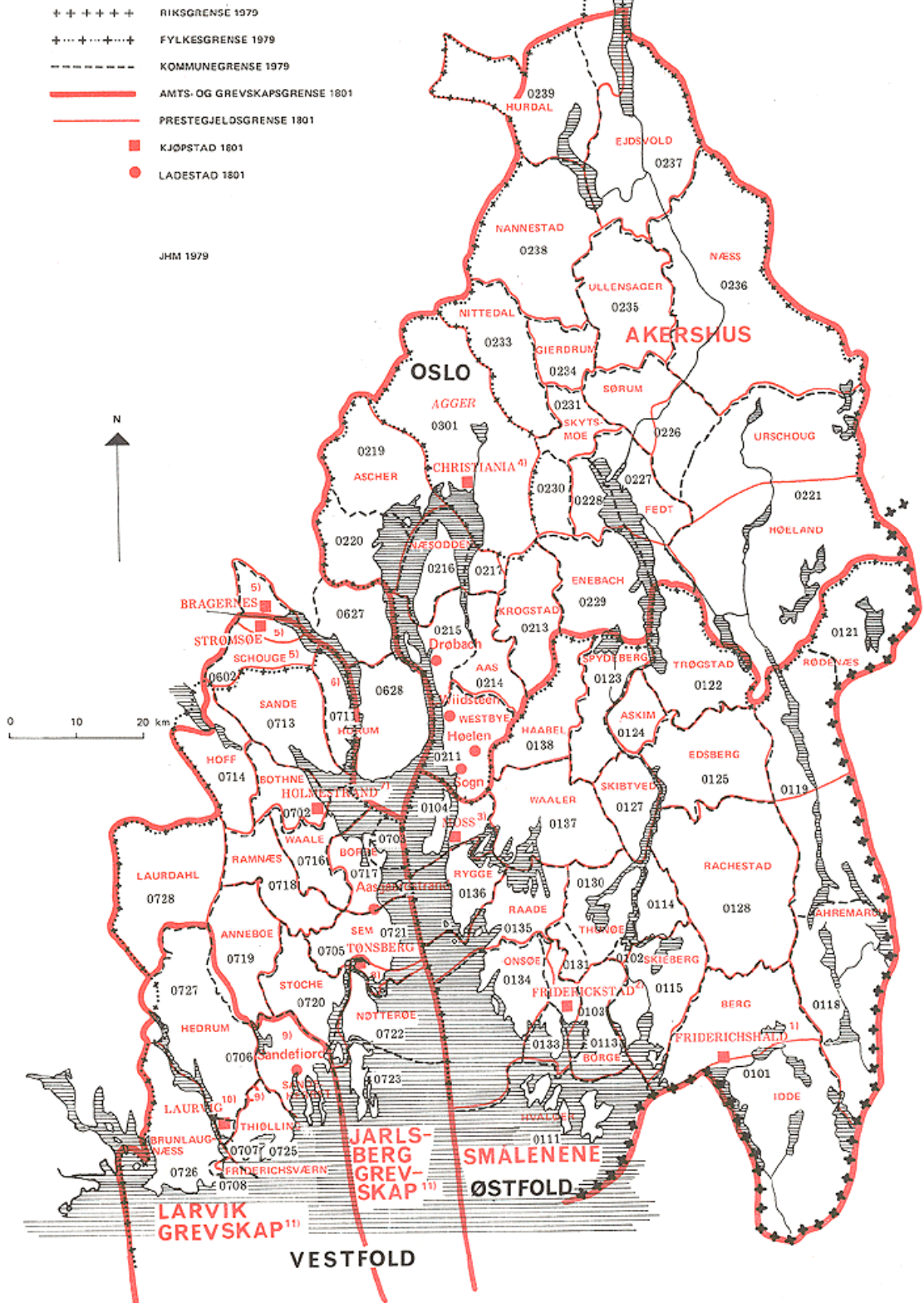
FIGUR 1. OVERSIKTSKART

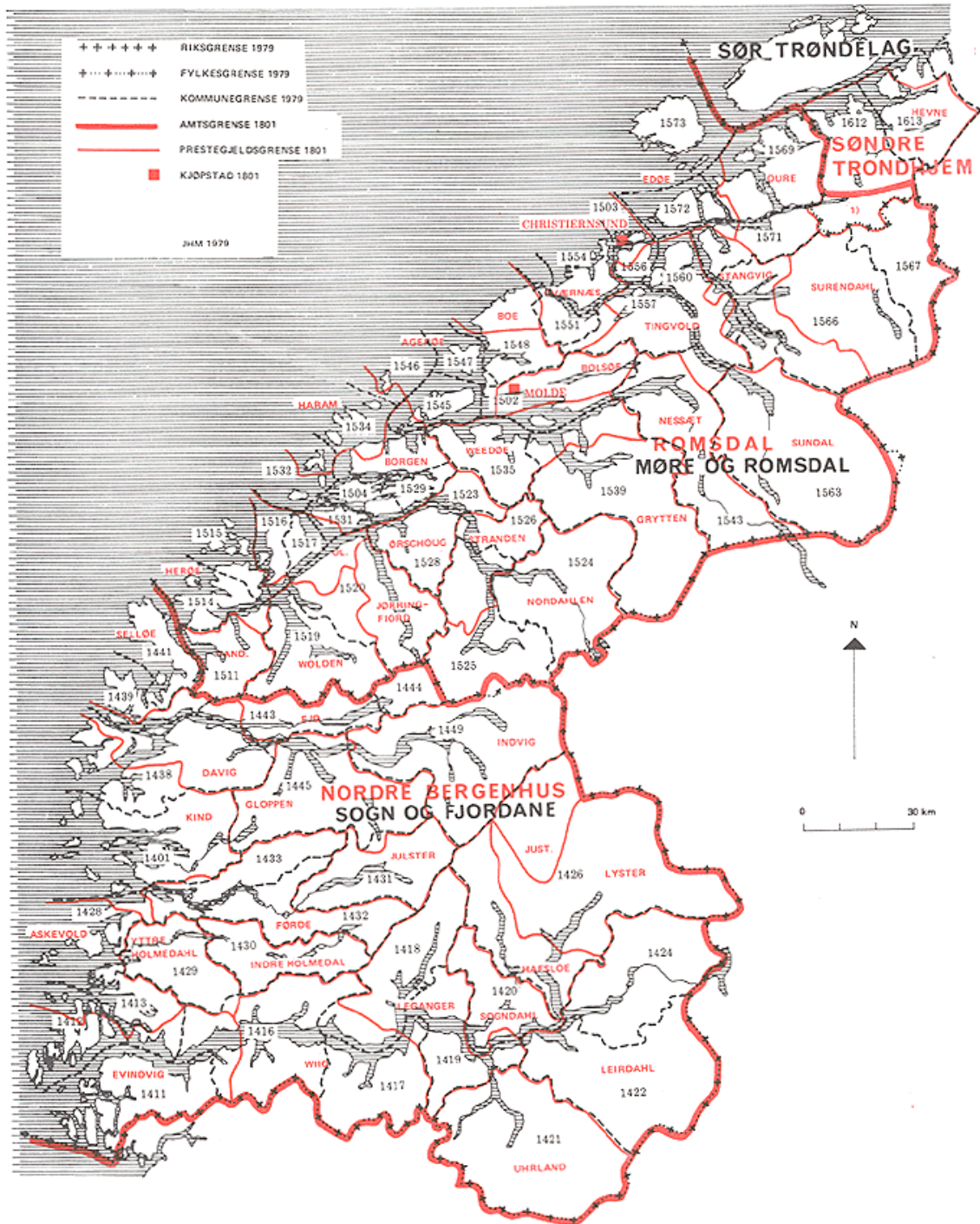
FIGUR 5. NEDENES OG LISTER OG MANDAL

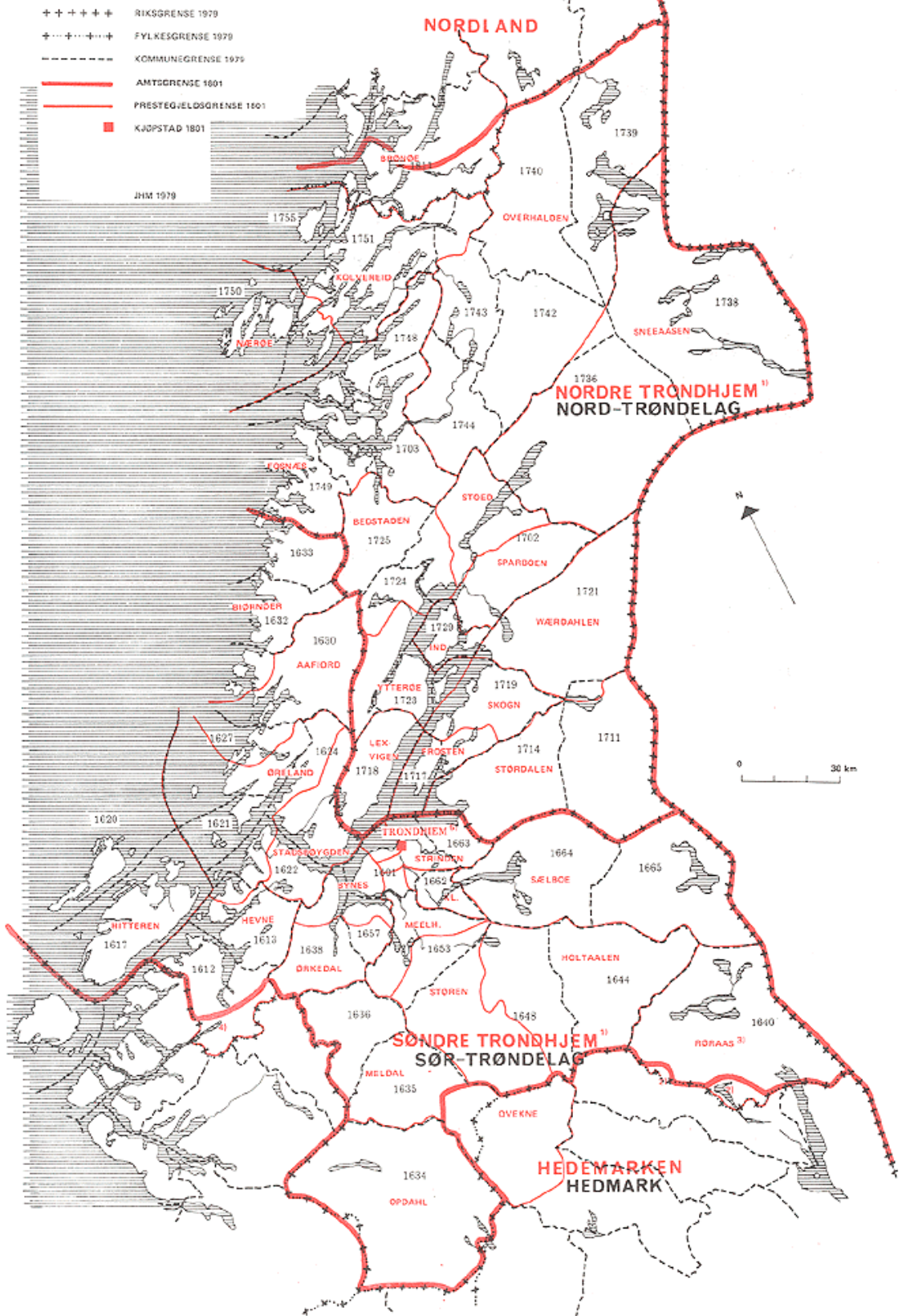
FIGUR 2. SMÅLENENE, AKERSHUS OG JARLSBERG-LARVIK

FIGUR 7. NORDRE BERGENHUS OG ROMSDAL

FIGUR 8. SØNDRE TRONDHJEM OG NØRDRE TRONDHJEM

Sverige

Schema

hvorefter det Topographiske Selskab ønsker de forventede
Beskrivelser over Præstegjeldene indrettet:

I. Capitel:

N. N. Geographisk-Historiske Beskrivelse.

1. Om Stedets Navn.
2. Om dets Beliggenhed.
3. Om dets Størrelse, Situation og Prospecter.
4. Om dets Fjelde i Almindelighed.
5. Om dets Elve.
6. Om dets Vande.
7. Om dets Inddeling.
8. Om Præstegaarden.
9. Om Kirkerne.
10. Om Verkerne.
11. Om Stedets øvrige Mærkværdigheder.
12. Om enkelte Mærkværdigheder.
13. Om Stedets Præst-Historie.

2. Capitel:

N. N. Physiske Beskrivelse.

1. Om Luften, Vejrliget og Særfyner i Naturen.
2. Om Stedets Jord-Arter.
3. Om dets Lær-Arter.
4. Om dets Sand-Arter.
5. Om dets Steen-Arter.
6. Om dets Ertzer og Mineralier.
7. Om dets Vand-Arter.
8. Om de vildvoxende Træer.
9. Om Urterne.
10. Om de tamme Dyr.
11. Om de vilde Dyr.
12. Om Fuglene.
13. Om Fiskene.
14. Om Kryb-Dyrene.
15. Om Insecterne.

3. Capitel:

N. N. æconomiske Beskrivelse.

- I. Om Agerdyrkingen.

- a. Om Landvæfenets Hindringer.
- b. Om Jordens Opmaaling.
- c. Om Stedets Frugtbarhed.
- d. Om Gjødningen.
- e. Om Agerens Beskaffenhed og Tilberedning.
- f. Om Saaening og hvad Sæd der faaes.
- g. Om Sædens Indhøstning.
- h. Om Tærskningen.
- i. Om Tørkning og Malning.
2. Om Høe - Avlingen.
3. Om Sæterne.
4. Om Have - Dyrkning.
5. Om Skovene.
6. Om Qvæg - Avlingen.
7. Om Creaturenes Rygt.
8. Deres Sygdomme.
9. Om vilde Dyrs Fangst.
10. Om Fugle - Fangsten og Fiskerierne.
11. Om Jordbrugere.
12. Om Haandverks - Folk, og Tjenere.
13. Om Handel og Priferne.
14. Om Levemaaden i Mad og Drikke.
15. Om Klædedragten.
16. Om Huse og Bygninger.

4. Capitel:

N. N. Politiske Beskrivelse.

1. Om Folkets naturlige Beskaffenhed.
2. Om deres Sæder, Dyder og Lyder.
3. Om deres Videnskaber.
4. Om deres Overtroe i Almindelighed.
5. Om deres Højtideligheder.
6. Om deres Sygdomme og Huus-Raad.
7. Om Folkemængden og Formerelsen.
8. Om Stedets Skyld og Skatte-Inddeling.
9. Om de Gejstliges Indkomster og Udgifter.
10. Om Kirkernes Indkomster og Udgifter.
11. Om de Militaire.
12. Om Skolevæfenet.
13. Om Fattigvæfenet.
14. Om Vejene og Anstalt for de Rejsende.

Vedlegg 3 – Oversikt over topografenes beskrivelser av produksjon og salg av tekstil- og husdyrprodukter i sogn eller prestegjeld

Områder hvor enten en eller begge av næringene er fremstilt som viktige ut fra tallord, adjektiv eller sammenligning med andre prestegjeld.

Hans Strøm, *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende i Bergens Stift i Norge. Oplyst med Landkort og Kobberstykker, 1766, bd 2.*

Prestegjeld	Salg av produkter fra husdyr	Tilvirkning og salg av tekstiler	Sideantall
Stranda	X		203-204
Norddal	X	X	240-243
Hjørundfjord	X		303-304
Vanylven	X	X	478-479
Volda	X	X	341-342, 370

Gerhard Schøning, *Gerhard, Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskreven,*

Prestegjeld	Salg av produkter fra husdyr	Tilvirkning og salg av tekstiler	Sideantall
Holtålen	X		bd 1, side 61
Surnadal	X	X	bd 1, s. 97-98
Sundal	X		Bd 1, s 114
Nesset	X		bd 1. 120
Byneset	X		bd 1, s. 198
Frosta	X	X	Bd 1, s. 253-256
Stjørdal	X	X	bd 2, s. 24-25
Sparbu	X	X	Bd 2, s. 85, 86, 95, 96
Snåsa	X	X	Bd 2, s. 125-126
Overhalla	X	X	Bd 2, s. 141-145
Beitstaden	X (tvilstilfelle)		Bd 2, s. 176
et område i Skogn	X, salg av hagevekster.		Bd 2, s. 194

Områder hvor salgsnæringene fremstilles som mindre viktige gjennom bruk av tallord, adjektiv eller ved sammenligning av andre prestegjeld.

Prestegjeld	Salg av husdyrprodukter	Salg av tekstiler	Sideantall
Kvernes	X		bd 1, s. 181
Ørland	X		Bd 1, s 318
Verdal	X		Bd 2, s. 81
Oppdal	X		Bd 2, s. 262-263

Områder hvor salgsvarer er nevnt, men hvor omfanget ikke er oppgitt

Prestegjeld	Salg av husdyrprodukter	Salg av tekstiler	Sideantall
Grytten	X	X	Bd 1, 159-160,
Ytterøy	X		Bd 1, s. 242
Statsbygd	X	X	Bd 1, s. 265-267

Peder Holm, Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amt i Norge.³²²

Sogn	Salg av husdyrprodukter	Salg av tekstiler	Sideantall
Wennesland, Øvrebø og Hegeland	X		Hefte 11, s. 13-14
Konnesmo	X		Hefte 12, s. 30
Åe	X		Hefte 12, s. 51
Qvaalen	X		Hefte 12, s. 52
Eege sogn	X		Hefte 13, s. 74
Bjelland	X		Hefte 13, s. 84
Bakke	X		Hefte 13, s. 99
Tonstad	X		Hefte 13, s. 102
Nes	X		Hefte 13, s. 117

Abraham Hülphers, Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland, Medelpad 1771

Sogn	Salg av produkter fra husdyr	Salg av tekstiler	Sideantall
Luna	X	X (og vevning for fabrikk)	33-34
Stöde	X		48
Torp	X	X	54
Borsio	X		62
Hafwerö	X		67-68
Såttna	X		76
Indal	X		97
Häkksjö	X	X	118-119

³²² Varierende hvorvidt omfanget er nevnt, jeg har derfor valgt å forholde meg til hans beskrivelse av omfanget i den generelle beskrivelsen.

Vedlegg 4 – Beskrivelse av forbruk i den topografiske litteraturen hvor salg av tekstiler og husdyrprodukter var nevnt

Abraham Hülphers, Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland, Medelpad 1771

Sogn	Kjøp av varer	Side
Luna	X	37
Torp	X	59
Borsio	X	62

Schønning, Gerhard, *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskreven*

Prestegjeld	Kjøp av varer	Side
Holtålen	X	Bd 1, s. 61
Surnadal	X	Bd 1, 97-98
Grytten	X	Bd 1, s. 160
Kvernes	X	Bd 1, s. 181
Byneset	X	Bd 1, s. 198
Ytterøy,	X	Bd 1, s. 242
Frosta	X	Bd 1, s. 255
Statsbygd	X	Bd 1, s. 265
Ørland	X	Bd 1, s. 313, 318
Stjørdal	X	Bd 2, s. 24-25
Verdal	X	Bd 2, s. 81
Sparbu	X	Bd 2, s. 95-96
Overhalla	X	Bd , 2 s. 141-142
Beitstaden	X	Bd, 2, s. 175- 176

Holm, Peder Holm, Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amt i Norge

Sogn	Kjøp av varer	Side
Wennesland, Øvrebø og Hegeland.	X	Hefte 11, s. 13-14
Konnesmo	X	Hefte 12, s. 30
Åe	X	Hefte 12, s. 51
Eege	X	Hefte 13, s. 74
Bakke	X	Hefte 13, s. 99